

TERTULLIANUS A ZSIDÓK ELLEN

Lektorálta: Kende f y G á bor
Korrektor: Lajos Kat ali n

A borítón:
A jeruzsálemi Siratófal, illetve a római Szent Péter bazilika

Hungarian translation © Pap Levente 2017
Latin text reproduced with permission
of the copyright owner
© Franz Steiner Verlag

TERTULLIANUS A ZSIDÓK ELLEN

Fordította,
az utószót és a jegyzeteket írta
Pap Levente

Kétnyelvű kiadás

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
KOLOZSVÁR
2017

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TERTULLIANUS, QUINTUS SEPTIMUS FLORENS

A zsidók ellen / Tertullianus ; fordította, az utószót és a jegyzeteket írta:
Pap Levente. - Kétnyelvű kiadás. - Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-
Egyesület, 2017

Conține bibliografie

ISBN 978-606-739-073-5

I. Pap, Levente (trad. ; ed.)

821.124

Tartalom

Adversus Iudaeos.....	6
A zsidók ellen.....	7
Jegyzetszótár	121
Utószó	137
Szövegkiadások, fordítások.....	183
Bibliográfia	184

Adversus Iudaeos¹

I. 1. Proxime accidit: disputatio habita est Christiano et p roselyto I udae. A lternis v icibus co ntentioso f une uterque d iem i n v esperam t raxerunt. Obs trepentibus quibusdam ex partibus singulorum nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo, ut quod per concentum disputationis minus plene potuit dilucidari, curiosius inspectis lectionibus stilo quaestiones retractatas terminare. 2. Nam occasion quidem defendendi etiam gentibus sibi divinam g ratiam h inc hab uit p raerogativam, q uod s ibi vindicare dei legem instituerit homo ex gentibus nec prosapia Israelitum Iudaeus. 3. Hoc enim sat est, posse gentes admitti ad dei legem, ne Israel adhuc superbiat, quod gentes velut st illicidium de u rceo a ut pulvis ex a rea deputentur. Qu amquam habea mus i psum deum i doneum pollicitatorem et fidelem sponsorem qui Abrahae promiserit, quod in semine eius benedicerentur omnes nationes terrae et quod ex utero Rebeckae duo populi et duae gentes essent processurae, utique Iudaeorum id est Israelis et gentium id est noster. 4. Uterque ergo et populus et gens est a ppellatus, n e d e n ominis a ppellatione p rivilegium

¹ A latin nyelvű szöveget a Franz Steiner Verlag engedélyével közöljük TRÄNKLE 1964 alapján.

A zsidók ellen

I. 1. Nem régen történt, hogy egy keresztény egy és zsidó prozelita vitáztak. A kölcsönös felelgetés és huzavona közben estébe nyúlt az idő. Miközben mindkét részről egyes hallgatók is belekiabáltak, az igazság homályba borult. Úgy láttam tehát jónak, hogy a tárgyalt kérdéseket, amelyek a vitában nem lettek világosabbak, miután gondosabban utánuk olvastam, írásban tárgyaljam és eldöntsem. 2. Ez a mostani alkalom ugyanis, amikor ki kellett állni a pogányoknak szóló isteni kegyelem mellett, azért volt kivételes, mert egy olyan ember vette a bátorságot, hogy jogot formáljon az Isten törvényére, aki a pogányok közül jött, és nem az izraeliták nemzetségéből való zsidó. 3. Ez ugyanis már elegendő ahhoz, hogy a pogányokat oda lehessen engedni Isten törvényéhez, és Izrael ne gőgösködjék tovább, hogy más nemzetek annyit érnek, mint az esőcsepp a cserépkorsón, vagy mint porszem a mérlegen.¹ Jóllehet magától az Istentől van erre kellő ígéretünk és hitelre méltó kezességünk, mert megígérte Ábrahámnak, hogy ivadékaiban a föld minden nemzetsége meg lesz áldva, és hogy Rebeka méhéből két nép és két nemzet születik: a zsidóké, vagyis Izraelé, és a pogányoké, vagyis a mienk. 4. Mindkettőt népnek és nemzetnek nevezte tehát, nehogy valamelyikük is pusztán a megnevezés alapján magáénak merészelje követelni a kegyelem előjogát. Hiszen csakugyan elrendelte, hogy két

gratiae sibi quis audeat defendere. Duos etenim populos et duas gentes processuras ex unius feminae utero deus destinavit, nec discevit gratiam in nomen appellacione sed in partus editione, ut qui prior esset de utero processurus minori subiceretur id est posteriori. Sic namque ad Rebeccam deus locutus est dicens: *Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de utero tuo dividuntur, et populus populum superabit, et maior serviet minori.* 5. Itaque cum populus seu gens Iudaeorum anterior sit tempore et maior per gratiam primae dignationis in lege, noster vero minor aetate temporum intellegatur utpote in ultimo saeculi spatio adeptus notitiam divinae miserationis, procul dubio secundum edictum divinae elocutionis prior maior populus id est Iudaicus serviat necesse est minori et minor populus id est Christianus superet maiorem. 6. Nam et secundum divinarum scripturarum memorias populus Iudaeorum id est antiquior derelicto deo idolis deservivit et divinitate abrelicta simulacris fuit deditus dicente populo ad Aaron: *Fac nobis deos qui nos antecedant.* Quod cum ex monilibus feminarum et a nulis virorum aurum fuisset igne conflatum et processisset eis bubulum caput, huic figmento univ ersus Israel ab relicto deo honorem dederunt dicentes: *Hi sunt dei qui nos eiecerunt de terra Aegypti.* 7. Sic namque posterioribus temporibus quibus reges eis imperabant et cum Hieroboam vacas aureas et lucos colebant et Bahali se mancipabant. Unde probatur eos semper idololatriae crimine reos designatos ex instru-

nép és két nemzetség szülessék egyazon nőnek a méhéből, és nem a z e lnevezés, ha nem a v ilágrajövetel sz erint ha tározta meg, hogy ki kapja meg a keg yelmet: a ki ha marább jött elő az anyaméhből, az engedelmeskedjék a kisebbnek, azaz a fiatalabbnak. Így szólott ugyanis az Úr Rebekához, mondván: „Az Úr azt felelte: Két nemzet van méhedben, és két nép válik el öledből: az eg yik nép a má sik fölé kerekedik, és az idősebb b szolgálni fog a fiatalabbnak.”² 5. A zsidó nép vagy nemzet tehát időben az első és a korosabb is a törvényben megszabott elsőbbségi m éltóság keg yelme á ltal, a m iénk ped ig é rthető módon koránál fogva ifjabb, ugyanis csak a korszak vége felé jutott el az isteni kegyelem megismeréséhez. Az isteni kinyilatkoztatás elrendelése szerint kétségtelen, hogy az első, vagyis idősebb nép, a zsidó szükségszerűen szolgál a kisebbnek; és a fiatalabb, va gysis a ke resztény nép felülmúlja a k orosabbat.

6. A Szentírás tanúsága szerint ugyanis a zsidó nép, vagyis az idősebb, miután elhagyta Istent, bálványoknak szolgált és az isteni fölséget elhagyva, képmásoknak hódolt, a nép pedig így szólt Á ronhoz: „Készíts ne künk i steneket, hog y elöttünk jár-janak.”³ Amennyi arany összegyűlt a nők nyakláncáiból és a férfiak gyűrűiből, azt beolvasztották és ebből készült nekik a borjúfej. En nek a kép másnak hódolt egész Izrael, miután elhagyta Istent, mondván: „Ezek azok az istenek, akik kihoztak minket Egyiptomból.”⁴ 7. A későbbi időkben, amikor királyok uralkodtak f elettük, J erikónál a rany t eheneket és l igeteket tiszteltek, és Ba álnak ajánlották fel magukat. Így a Szentírás szolgáltatja a b izonyítékot a rra, hogy ő k m indig a b álvány-

mento divinarum scripturarum. Noster vero populus id est posterior relictis idolis quibus ante deserviebat ad eundem deum conversus est, a quo Israel, ut supra memoravimus, abscesserat. 8. Sic namque populus minor id est posterior populum maiorem superavit, dum gratiam divinae dignationis consequitur, a qua Israel est repudiatus.

II. 1. Igitur gradum conseramus et summam quaestionis certis lineis terminemus. Cur etenim deus universitatis conditor mundi totius gubernator hominis plasmator universarum gentium sator legem per Moysen uni populo dedisse credatur et non omnibus gentibus adtribuuisse dicatur? 2. Nisi enim omnibus eam dedisset, nullo pacto ad eam etiam proselytos ex gentibus accessum habere permetteret. Sed ut congruit bonitati dei et aequitati ipsius utpote plasmatoris generis humani, omnibus gentibus eandem legem dedit, quam ceteris statutis temporibus observari praecepit, quando voluit et per quos voluit et sicut voluit. Namque in principio mundi ipsius Adae et Evae legem dedit, ne de fructu arboris plantatae in medio paradisi ederent; quod si contra fecissent, morte morerentur. Quae lex eis sufficeret, si esset custodita. 3. In hac enim lege Adae data omnia praecepta condita recognoscimus quae postea pullulaverunt data per Moysen, id est: *Diliges dominum deum tuum de toto corde tuo et ex*

imádás vádja alatt álltak. A mi népünk, vagyis a fiatalabb, miután elhagyta a zokat a b álványokat, a melyeket a zelőtt sz olgált, ahhoz az Istenhez tért meg, akit Izrael – mint fentebb említettük – elhagyott. 8. Így ugyanis a kisebb nép, vagyis a fiatalabb, felülmúlta az idősebbet, miközben elnyerte Isten ki-tüntető szeretetének kegyelmét, amit Izrael megvetett.

II. 1. Harcra fel hát, és a kérdés lényegét határozott vonalakkal rajzoljuk körül. Ugyan miért hinnénk, hogy Isten, a mindenség teremője, az egész világ kormányzója, az ember teremője, minden nép alkotója, a törvényt Mózes közvetítésével csak egyetlen népnek adta? Miért állítanánk, hogy nem valamennyi népnek szánta? 2. Ha nem mindenkinak adta volna a törvényt, akkor semmiképpen sem engedné, hogy a pogányok közül származó prozeliták is hozzáférjenek. Épp ellenkezőleg: a hogyan az Istenhez, az emberinek nem jóságos és igazságos teremőjéhez illik, minden népnek ugyanazt a törvényt adta, és a történelmet meghatározott szakaszokra osztva elrendelte, hogy megtartsák azt az akarat szerinti személyek akkor, amikor ő a karja és úgy, ahogyan ő a karja. Ugyanis a világ kezdetekor magának Ádámnak és Évának azt a törvényt adta, hogy ne egyenek a Paradicsom közepébe ültetett fa gyümölcséből, mert ha ellenkezőleg tesznek, halálnak halálával halnak. Ez a törvény számukra elég is lett volna, ha megtartották volna. 3. Ebben az Ádámnak adott törvényben elrejtve megismerjük mindazokat az előírásokat, amelyek később a Mózesnek adott törvényben lettek kifejtve, vagyis: „Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből”²⁵ és

tota anima tua, et: Diliges proximum tibi tamquam te, et: Non occides, non moechaberis, non fraudaberis, falsum testimonium non dices, honora patrem tuum et matrem, et: Alienum non concupisces. 4. Primordialis enim lex est data Adae et Evae in paradiso quasi matrix omnium praeceptorum dei. Denique si dominum deum suum dilexissent, contra praeceptum eius non fecissent; si proximum diligerent id est semetipsos, persuasioni serpentis non credidissent atque ita in semetipsos homicidium non commisissent, excidendo de immortalitate faciendo contra dei praeceptum; 5. a furto quoque abstinuissent, si de fructu arboris non clam degustassent, nec a conspectu domini dei sui sub arbore delitescere gestissent, nec falsum a discedenti diabolo participes efficerentur credendo ei quod similes dei essent futuri, atque ita nec deum offendissent ut patrem qui eos de limo terrae quasi ex utero matris figuraverat; si alienum non concupissent, de fructu illicito non degustassent. 6. Igitur in hac generali et primordiali dei lege, quam in arboris fructu observari deus sanxerat, omnia praecepta legis posterioris specialiter indita fuisse cognoscimus, quae suis temporibus edita germinaverunt. Eiusdem est enim postea superducere legem qui ante praemiserat praeceptum, quoniam et ipsius est erudire postea qui ante iustos

„szerezsd felebarátodat, mint te magadat”⁶ és „ne ölj, ne paráználkodj, ne csalj, hamisan ne tanúskodj, tiszteled anyádat és atyádat”, és „másét ne kívánd.”⁷ 4. Tehát az a törvény, amit a Paradicsomban Ádám és Éva kapott, Isten valamennyi törvényének ősa nyja. Végül is, ha Urakat, Istenüket szereztek volna, akkor nem cselekedtek volna az Ő parancsa ellen. Ha felebarátjukat, vagyis önmagukat kedvelték volna, nem hittek volna a kigyó rábeszélésének, és így nem követtek volna el önmagukkal szemben gyilkosságot, elvesztve a hihetlenséget azzal, hogy Isten parancsa ellenére cselekedtek. 5. Alopástól is távol tartották volna magukat, ha nem kóstoltak volna bele titokban a fágyümölcsébe; nem igyekeztek volna az Isten színe előtt a fá lájtozni, és nem lettek volna társai a hamiságot tanúsító ördögnek, elhívén neki azt, hogy az Istenhez lesznek hasonlóak, és így nem sértették volna meg az Istent sem, azt a jószágos Atyát, aki őket a föld sarából, mint egy anyaméhől alkotta meg. Ha a másét nem kívánták volna, a tiltott gyümölcsből sem ettek volna. 6. Tehát ebben az első és általános érvényű ősi isteni törvényben, amelyet az Isten a fágyümölcsével kapcsolatban megtartani rendelt, a későbbi törvény minden előírása sajátos módon magától értetődően benne volt, ahogy ez a maga idején nyilvánossá vált és napvilágra került. Ugyancsak annak a feladata felülbírálni a törvényt, aki korábban kibocsátotta, ahogy később szintén csak az oktathatja, aki annak előtt az igazságot megalkotta. 7. Mit kell ugyanis csodálni azon, hogy tanítást a fejlesztett tovább, aki azt megalkotta, vagy aki tökéletesíteni kezdte? Lé-

formare instituerat. 7. Quid enim mirum, si is auget disciplinam qui instituit, si is perficit qui coepit? Denique ante legem Moysei scriptam in tabulis lapideis legem fuisse contendo non scriptam, quae naturaliter intellegebatur et a patribus custodiebatur. Nam unde Noe iustus inventus, si non illi naturalis legis iustitia praecedebat? Unde Abraham amicus dei deputatus, si non de aequitate et iustitia legis naturalis? Unde Melchisedech sacerdos dei summi nuncupatus, si non ante Leviticae legis sacerdotium Levitae fuerunt qui sacrificia deo offerebant?

8. Sic etenim post supra scriptos patriarchas data lex est Moysi eo tempore, posteaquam ab Aegypto excesserunt, post intervallum multorum temporum spatia. Denique post quadringentos et triginta annos Abrahae data est lex. 9. Unde intellegimus dei legem iam ante Moysen nec in Choreb tantum aut in Sina et in eremo primum, sed antiquiorem primum in paradiso, post deinde patriarchis atque ita et Iudaeis certis temporibus datam quando voluit et certis temporibus reformatam, ut non iam ad Moysi legem ita attendamus quasi ad principalem legem, sed ad subsequentem quam certo tempore deus et gentibus exhibuit et repromissam per prophetas et in melius reformavit et praemonuit futurum, ut, sicuti certo tempore data est lex per Moysen, ita temporaliter

nyegében azt állítom, hogy Mózes kőtáblákra írott törvénye előtt volt egy íratlan törvény is, amelyet az atyák természetes módon megértettek és megőriztek. Mert hogyan lehetett volna Noé igaz ember, ha nem tartotta volna szem előtt a természeti törvény igazságát?⁸ Hogyan lehetett volna Ábrahámot Isten barátjának tartani, ha nem a természetes törvény méltányossága és igazságossága alapján?⁹ Hogyan nevezték volna Melkizedeket „a hatalmas Isten papjának”, ha nem lettek volna a Levita törvény papsága előtt is leviták, akik áldozatokat mutattak be Istennek? 8. Ugyanis csak a fentebb említett pátriárkák után kapta meg Mózes a törvényt, és pedig abban az időben, miután már jóval korábban kivonultak Egyiptomból. Végül is 430 év után kapta meg Ábrahám a törvényt. 9. Ebből láthatjuk, hogy Mózes előtt már volt isteni törvény, és nem csak a Hóreb, vagy a Sínai-hegyen vagy a pusztában adta meg először ezt az Úr, hanem már előzőleg is a Paradicsomban, majd pedig a pátriárkáknak, és ennél fogva a zsidóknak is, még pedig meghatározott időpontokban, amikor a karta, és meghatározott időpontokban át is alakította. Ezért Mózes törvényére nem úgy tekintünk, mint magára az ősi törvényre, hanem mint egy későbbire, amelyet az Isten meghatározott időben a pogányoknak is megadott, hogy a próféták által újra és újra megígérte, és amelyet még jobbra alakított. Előre figyelmeztetett arra, hogy egyszer majd elhisszük: amiképpen meghatározott időben kapta az ember Mózes törvényét, úgy meghatározott időre szólt annak tisztelete és követése is. 10. Ne is fosszuk meg Istent attól a hatalmától, hogy az idők kö-

observata et custodita credatur.10. Nec adimamus hanc dei potestatem pro temporum condicione legis praecepta reformantem in hominis salutem. Denique qui contendit et sabbatum adhuc observandum quasi salutis medellam et circumcisionem octavi diei propter mortis comminationem, doceat in praeteritum iustos sabbatizasse aut circumcidisse et sic amicos dei effectos. 11. Nam si circumcisio purgat hominem, deus Adam incircumcisum cum faceret, cur eum non circumcidit vel post eaquam deliquit, si purgat circumcisio? Certe in paradiso constituens eum incircumcisum colonum paradise praefecit. 12. Igitur cum neque circumcisum neque sabbatizantem deus Adam instituerit, consequenter quoque sobolem eius Abel offerentem sibi sacrificia incircumcisum nec sabbatizantem laudavit, accepto ferens quae offerebat in simplicitate cordis et reprobans sacrificium fratris eius Cain, qui quod offerebat non recte dividebat. 13. Noe quoque incircumcisum deus sed et non sabbatizantem de diluvio liberavit. Nam et Enoch iustissimum non circumcisum nec sabbatizantem de hoc mundo transtulit qui necdum mortem gustavit, ut aeternitatis candidatus iam nobis ostenderet nos quoque sine legis onere Moysis deo placere posse. 14. Melchisedech quoque summi dei sacerdos incircumcisu et non sabbatizans ad sacerdo-

vetelményeinek megfelelően a törvény előírásait megújíthassa az ember üdvére. Végül is, aki erőlteti, hogy a szombatot most is meg kell tartani, mint az üdvösség eszközét, akárcsak a nyolcadik napi körülmetélést a halál fenyegetése miatt, az először is bizonyítsa be, hogy az igazak a múltban színtén megtartották a szombatot, vagy körülmetélkedtek, és így lettek Isten barátaivá. 11. Ha ugyanis a körülmetélés megtisztítja az embert, akkor Isten, aki körülmetéletlennek teremtette Ádámot, miért nem metélte őt körül, hogy megtisztítsa, legalábbis a bűnbeesés után? Márpedig bizonyos, hogy amikor a Paradicsomba helyezte, körülmetéletlen telepesként tette a Paradicsom gazdájává. 12. Ádámot tehát körülmetéletlenül és a szombat megtartása nélkül alkotta meg, következésképpen az ő i vadékát, Ábel is, megdicsérte, amikor a körülmetéletlenül és a szombat megtartása nélkül áldozott neki, és elfogadta tőle, a mit szíve egyszerűségében áldozott neki, miközben visszautasította testvérének, Káinnak az áldozatát, aki nem szabályszerűen osztotta el azt, amit áldozatul szánt. 13. Isten Noét is kiszabadította az özönvízből, holott nem volt körülmetélve, sőt még a szombatot sem tartotta meg. Bizony, a minden körülmények közt igaz Hénochot is anélkül, hogy körül lett volna metélve vagy a szombatot megtartotta volna, úgy ragadta ki a világból, hogy az a halált nem is ízlelte meg. Az örök élet várományosával bizonyítja nekünk, hogy Mózes törvényének terhe nélkül is kedvesek lehetünk számára. 14. Melkizedeket, a fenséges Isten papját, aki szintén nem volt körülmetélve, és a szombatot sem tartotta meg, az Isten pap-

tium dei adlectus est. Probat et Loth frater Abrahae, quod pro meritis iustitiae suae sine legis observatione de Sodomitarum incendio sit liberatus.

III. 1. “Sed Abraham, inquit, circumcisis est.” Sed ante deo placuit quam circumcideretur nec tamen sabbatizavit. Acceperat enim circumcisionem, sed quia esset in signum temporis illius non in salutis praerogativam. Denique sequentes patriarchae incircumcisi fuerunt ut Melchisedech, qui ipsi Abrahae iam circumcise revertenti de proelio panem et vinum obtulit incircumcisis. “Sed et filius, inquit, Moysi tum ab angelo praefocatus fuisset, si non Seffora mater eius calculo praeputium infantis circumcidisset. Unde inquit occisionis maximum periculum est, si praeputium carnis quis non circumciderit.” **2.** Atquin si salutem circumcisio omnimodo adferret, etiam ipse Moyses in filio suo non intermisisset, quominus octava die circumcideret eum, cum constet Sefforam coactam ab angelo id fecisse in itinere. consideremus itaque, quod non potuerit unius infantis coacta circumcisio omni populo praescribere et quasi legem huius praecepti condere in salutem. **3.** Nam providens deus, quod hanc circumcisionem in signum non in salutem esset daturus populo Israeli, idcirco filium Moysi ducis futuri instigat circumcidi, ut cum coepisset per eum populo dare praeceptum circumcisionis non aspernaretur populus videns exemplum istud in ducis filio iam celebratum. **4.** Dari enim

jává választották. Bizonyítékul szolgál Lót esete is, aki igazságosságának érdemeiért a törvény megtartása nélkül szabadult meg Szodoma tüzéből.

III. 1. De Ábrahám körül volt metélve¹⁰ – mondd. Isten előtt azonban már akkor kedves volt, mielőtt még körülmetélték volna, és még a sabbatot sem tartotta meg. Elfogadta a körülmetélést, de csak mint időleges jelet és nem mint az üdvösség előjogát. A következő pátriárák sem voltak körülmetélve, a hogy Melkizedek sem, a ki körülmetéletlen ke nyeret és bort kínált fel a harcból visszatérő Ábrahámnak, aki már körül volt metélve. „*De Mózes fiát is – mondják – megfojtotta volna az angyal, ha anyja, Cippora kövel le nem metszette volna a gyerek fitymáját. Éppen ezért – mint mondják – nagy életveszélyben van, akinek fitymáját nem v ágják le.*”¹¹ 2. Ha az üdvösséget mindenképpen a körülmetélés hozná magával, a kkor maga Mózes sem mulasztotta volna el, hogy fiát a nyolcadik napon körülmetéljék, pedig közismert, hogy ezt Cippora az angyaltól kényszerítve, az úton tette meg. Vegyük tehát fontolóra, hogy vajon egyetlen gyerek k kényszerített körülmetélése kötelezhet-e egy egész népet és alkothat-e törvényt az üdvösség feltételéként? 3. Isten, mivel jól tudta, hogy a körülmetélést j elként és nem a z üdvösség z álogául a dja majd Izraelnek, azért szorgalmazta Mózes, a jövendőbeli vezér fiának körülmetélését, hogy amikor Mózes által elrendeli a népnek a körülmetélését, akkor a nép ezt ne utasítsa vissza, látván, hogy erre a példa vezérük fia volt. 4. A körülmetélést meg kellett kapnia Izraelnek, de jelként, amiből majd a végső

habebat circumcisio, sed in signum unde Israel in novissimo tempore dinosci haberet, quando secundum sua merita in sanctam civitatem ingredi prohiberetur – secundum verba prophetarum dicentium: *Terra vestra deserta, civitates vestrae igni exustae, regionem vestram in conspectu vestro extranei comedent, et deserta et subversa a populis extraneis derelinquetur filia Sion, sicut casa in vinea et sicut custodiarium in cucumerario et quasi civitas quae expugnatur.* 5. Cur ita? Quoniam subsequens sermo prophetae exprobrat eis dicens: *Filios genui et exaltavi, ipsi autem reprobaverunt me, et: Si extenderitis manus, avertam faciem meam a vobis; et si multiplicaveritis preces, non exaudiant vos; manus enim vestrae sanguine plenae sunt, et: Vae gens peccatrix, populus plenus delictis, filii scelesti, dereliquistis dominum et ad indignationem provocastis sanctum Israelis.* 6. Haec igitur dei providentia fuit, dandi circumcisionem in signum unde dinosci possent, cum adveniret tempus cum pro meritis suis supradictis in Hierusalem admitti prohiberentur; quod et quia futurum erat nuntiabatur, et quia factum videmus recognoscimus. 7. Sicut enim circumcisio carnalis quae temporalis erat imbuta est in signum populo contumaci, ita spiritalis data est in salutem populo obaudienti dicente Hieremia: *Innovate vobis novitatem et ne seminaveritis in spinis; circumcidimini deo et circumcidite praeputium cordis vestri.* Et alio loco dicit: *Ecce enim dies veniunt, dicit dominus, et*

időben felismeri, hogy mikor lesz kiltva érdemei szerint a szent városból, ahogy a proféták mondják: *„Országotok pusztává lett, városaitokat elnyelték a lángok. Földeteket szemetek láttára idegenek emésztik fel és elhagyottan, idegenektől felforgatva magára marad Sion leánya, amint a kunyhó a szőlőben, és mint az őrtorony az uborkaföldön, mint egy megostromolt város.”*¹² 5. Miert va n ez? Mert a p róféta következő szavai megfeddik őket, mondván: *„Fiakat neveltem és felmagasztaltam, ők azonban elpártoltak tőlem,”*¹³ továbbá: *„Ha kezetek imára terjesztitek ki, elfordítom arcomat tőletek. És ha megszorozzátok imátokat, nem hallgatlak meg, mert a kezetek csupa vér.”*¹⁴ Majd: *„Jaj neked, bűnös nemzet, gonoszsággal teli nép, elvetemült fiak. Elhagytátok az Urat és hátat fordítottatok Izrael szentjének.”*¹⁵ 6. Ez volt Isten előrelátó bölcsessége, hogy megadta a körülmetélést jelként, ahonnan felismerhetőek lesznek, ha majd elérkezik az idő, amikor fent említett érdemeik alapján ki lesznek tiltva Jeruzsálemből. Ez azért lett megjövendőlvé, mert be kellett következnie, és azért ismerjük el, mert látjuk, hogy bekövetkezett. 7. Amint ugyanis a testi körülmetélést, amely csupán időleges, Isten jelként fogadtatta el egy dacos néppel, ugyanúgy a lelki körülmetélést annak a népnek az üdvére adta, amely hallgatott Jeremiásra: *„Újuljatok meg és ne vessetek többé tövisek közé, metélkedjete körül az Istennek és metsszéte le szívetek előbőrét,”*¹⁶ más helyen pedig ezt mondja: *„Íme jönnek majd napok – mondja az Úr – Júda és Jákob házának új törvényt hagyok, nem o lyat, amelyet a tyáiknak a dtam az on a napo n, m ikor k íveztettem*

disponam domui Iudae et domui Iacob testamentum novum, non tale quale dedi patribus eorum in die quo eos eduxi de terra Aegypti. 8. Unde intellegimus et priorem circumcisionem tunc datam cessaturam et novam legem, non talem qualem iam dederat patribus, processuram adnuntiari, sicut Esaias praedicabat dicens, quod in novissimis diebus manifestus futurus esset mons domini et domus dei super vertex montium. *Et exaltabitur, inquit, super colles et venient super illum omnes gentes et ambulant multi et dicent: venite, ascendamus in montem domini et in domum dei Iacob,* non in Esau prioris filii, sed Iacob sequentis id est populi nostri, cuius mons Christus, sine maculis concidentium praecisus implens omnem terram apud Daniele ostensus. 9. Denique ex hac domo dei Iacob et iam legem novam processuram sequentibus verbis adnuntiat Esaias dicens: *Ex Sion enim exiet lex et verbum domini ex Hierusalem, et iudicabit inter gentes,* id est inter nos qui ex gentibus sumus vocati; *et concident, inquit, gladios suos in aratra et lanceas suas in falces, et non accipiet gens super gentem gladium, et iam non discent pugnare.* 10. Qui igitur intelleguntur alii quam nos qui in nova lege edocti ista observamus oblitterata veteri lege cuius abolitionem futuram actus ipse demonstrat? Nam et vetus lex ultione gladii se vindicabat et oculum pro oculo eruebat et vindicta iniuriam retribuebat, nova autem lex clementiam designabat et pristinam ferocita-

őket Egyiptom földjéről."¹⁷ 8. Ebből megértjük a kinyilatkoztatást, hogy a korábbi körülmetélést is dőleges jelleggel adata Isten, és új törvény születik, más, mint amelyet korábban az atyáknak adata. Ezt jövendölte meg Izajás, mondván, hogy a végső napokban majd feltárul a bércek csúcsán az Úr hegye és háza. „*És kiemelkedik – mondja – a hegyek közül, és özönlenek hozzá mind a nemzetek. Odamegy számos nép, és így szólnak: Jöjjetek, menjünk fel az Úr hegyére, Jákob Istenének házához!*"¹⁸ Nem Ézsau házához, a z elszülöttéhez, hanem Jákobéhoz, a soron következő gyermekéhez, vagyis a mi népünkéhez, akinek a hegy maga Krisztus, amelyet nem kőfaragók keze faragott, és amely – a mint Dániel rámutat – betölti a z egész földet. 9. Végül pedig Izajás is a következő szavakkal hirdeti, hogy Jákob Istenének ebből a házból új törvény fog születni, mondván: „*Sionról jön a törvény, és az Isten igéje Jeruzsálemből, és ítélni fog a nemzetek között,*" vagyis közöttünk, akik a nemzetek közül lettünk meghíva, és folytatja: *kardjaikat ekékké olvasztják, lándzsájukat metszőkéssé, és nemzet nemzet ellen nem ragad kardot, és már nem fognak harcolni tanulni.*"¹⁹ 10. Ki másra vonatkozhat mindez, mint ránk, akik a z új törvény által megvilágosodva, mindezeket megtartjuk a régi törvény eltörlése után is, amelynek eljövendő megsemmisítését ő maga mutatta meg? A régi törvény ugyanis kard általi megtorlást követelt, szemet szemért kiszúrta, és bosszút állt az elszenvedett jogtalanságért. Az új törvény azonban a z elídséget hirdette meg, a kardok és a lándzsák korábbi vadságát békére fordította, és a z ellenfél

tem gladiatorum et lancearum ad tranquillitatem convertebat et belli pristinam in aemulos et hostes executionem in pacificos actus arandae et colendae terrae reformabat. 11. Igitur sicuti supra ostendimus, quod vetus lex et circumcisio carnalis cessatura pronuntiata est, ita et novae legis et spiritalis circumcisionis observantia in pacis obsequio eluxit. *Populus* enim inquit *quem non noveram servivit mihi, in obauditu auris obaudivit mihi* prophetae adnuntiaverunt. 12. Quis autem populus qui deum ignorabat, nisi noster qui retro deum nesciebamus, et quis in auditu auris obaudivit ei, nisi nos qui relictis idolis ad deum conversi sumus? 13.. Nam Israel, qui deo fuerat cognitus quique ab eo in Aegypto exaltatus fuerat et per Erythraeum pelagum transvectus quique in eremo manna cibatus XL annis ad instar aeternitatis redactus nec humanis passionibus contaminatus aut saeculi huius cibus pastus sed angelorum panibus manna cibatus satisque beneficiis deo obligatus, domini et dei sui oblitus est dicens ad Aaron: *Fac nobis deos qui nos antecedant; Moyses enim ille qui nos eiecit de terra Aegypti dereliquit nos, et quid illi acciderit nescimus.* Et ideo nos, qui non populus dei retro, facti sumus populus eius accipiendo novam legem supra dictam et novam circumcisionem ante praedictam.

IV. 1. Sequitur itaque ut, quatenus circumcisionis carnalis et legis veteris abolition expuncta suis temporibus demonstratur, itaque sabbati quoque observatio tempo-

vagy ellenség ellen folytatott háború korábbi meggrázkództatását békét hozó szántásra és földművelésre változtatta. 11. Tehát amint már fentebb utaltunk rá, ki lett nyilatkoztatva, hogy a régi törvény és a testi körülmételés meg fog szűnni, az új törvény és a szellemi körülmételés megtartása pedig a békés engedelmisségben vált nyilvánvalóvá. „*A nép ugyanis, amelyet még nem ismertem, szolgált nekem, füle engedelmisségével, meghallgatott engem*”²⁰ – hirdették a próféták. 12. Ugyan melyik az a nép, amelyik az Istent nem is merte, ha nem a miénk, amely régebben nem tudott az Istenről? És ki hallgatott rá, ha nem mi, akik, miután elhagytuk bálványainkat, Őhozzá tértünk meg? 13. Mert Izrael, akit Isten elismert, akit Egyiptomban felmagasztalt, akit a Vörös-tengeren átvezetett és a pusztában mannával táplált negyven éven át, Izrael, akit visszaformált az örökkévalóság képmására, akit nem mocskoltak be az emberi szenvedések, aki nem ette e világ kenyerét, hanem az angyalok kenyerével táplálkozott és a sok jótéteményeiért Isten lekötelezettje volt, nos ez az Izrael Urát és Istenét elfeledte és így szólt Áronhoz: „*Készíts nekünk isteneket, akik előttünk járjanak, ugyanis Mózes, aki kihozott Egyiptom földjéről, elhagyott minket és hogy mi történt vele, nem tudjuk.*”²¹ Ilyen módon mi, akik korábban nem voltunk Isten népe, hirtelen az ő népe lettünk azáltal, hogy elfogadtuk a fent említett törvényt és az előbb említett új körülmételést.

IV. 1. Következésképpen a mennyire bizonyítható, hogy a testi körülmételés és a régi törvény a megfelelő időben tökéletesen eltöröltetett, ugyanúgy az is bizonyítható, hogy a

raria fuisse demonstratur. Dicunt enim Iudaei, quod a primordio sanctificaverit deus diem septimum requiescendo in eo ab omnibus operibus suis quae fecit, et inde etiam Moysen dixisse ad populum: *Mementote diem sabbatorum, sanctificare eum ; omne opus servile non facietis in eo*, praeterquam quod ad animam pertinet. 2. Unde nos intellegimus magis sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere et non tantum septimo quoque die sed per omne tempus. Ac per hoc quaerendum nobis, quod sabbatum nos deus velit custodire. Nam sabbatum aeternum et sabbatum temporale scripturae designant. Dicit enim Esaias propheta: *Sabbata vestra odit anima mea*. Et alio loco dicit: *Sabbata mea profanastis*. 3. Unde dinoscimus sabbatum temporale esse humanum et sabbatum aeternum censerī divinum, de quo per Esaiam praedicat: *Et erit, inquit, mensis ex mense et dies de die et sabbatum de sabbato, et veniet omnis caro adorare in Hierusalem, dicit dominus*. 4. Quod intellegimus adimpletum temporibus Christi, quando omnis caro id est omnis gens adorare in Hierusalem venit deum patrem per Iesum Christum filium eius, sicut per prophetas praedicatum est: *Ecce proselyti per me ad te ibunt*. 5. Sic igitur ante hoc sabbatum temporal erat et sabbatum aeternum praeostensum et praeindictum, quomodo et ante circumcisionem carnalem fuit et spiritalis circumcisio praeostensa. 6. Denique doceant, sicuti iam praelocuti sumus, Adam

sabbat megtartása szintén csak egy időszakra szólt. A zsidók ugyanis azt mondják, hogy az Isten kezdettől fogva megszentelte a hetedik napot, azon pihenve ki minden művének fáradsalmát, amelyet végbevitt, és éppen ezért Mózes is mondta a népnek: *Emlékezzetek meg a sab batról, szenteljétek meg azt*²², *sem miféle szolgálai munkát ne végezzetek azon*²³ – csak ami a lélekre tartozik. 2. Ebből mi azt halljuk ki, hogy többször is sabbatot kell ülnünk, mindig távol tartva magunkat minden szolgálai dologtól, nem csak a hetedik napon, hanem minden időben. Ezért fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen sabbatot akar Isten megtartatni velünk? Az Írások ugyanis egy örök és egy időleges sabbatot jelölnek meg. Izajás próféta ezt mondta: „*A ti sab batotokat gyűlöli az én l elkem.*”²⁴ Más helyen pedig ez t mondja: „*Az én sab batomat megszenteltették.*”²⁵ 3. Erről felismerjük, hogy az időleges sabbat az emberi, az örök pedig az isteni, amelyről Izajás által hirdeti az Úr, mondván: „*És ma jd ú jholdról ú jholdra, napról napra, sab batról sab batra, jön ni fog ma jd m inden h alandó Jeruzsálembe imádkozni.*”²⁶ 4. Ez, mint tudjuk, Krisztus idejében beteljesedett, amikor minden halandó, vagyis minden nemzet Jeruzsálembe jött imádni az Atyaistent, és pedig az ő fia, Jézus Krisztus által, amint a próféták megjövendölték: „*Íme, a prozeliták általam hozzád fognak menni.*”²⁷ 5. Így tehát ez előtt a z időleges sab bat előtt volt egy előre jelzett és megjövendölt örök sabbat, miként a testi körülmetélés előtt is a lelki körülmetélés már hírül lett adva. 6. Végül is azt tanítják, amit már előre bocsátottunk, hogy Ádám megtartot-

sabbatizasse aut Abel hostiam deo sanctam offerentem sabbati religione placuisse aut Enoch translatus sabbati cultorem fuisse aut Noe arcae fabricatorem propter diluvium immensum sabbatum observasse aut Abraham in observatione sabbati Isaac filium suum obtulisse aut Melchisedech in suo sacerdotio legem sabbati accepisse. 7. Sed dicturi sunt Iudaei, ex quo hoc praeceptum datum est per Moysen, exinde observandum fuisse. Manifestum est itaque non aeternum sed temporale fuisse praeceptum quod quandoque cessaret. 8. Denique adeo non in vacatione septimi diei haec sollemnitas celebranda est, ut Iesus Naue eo tempore quo Hiericho civitatem debellabat praeceptum sibi a deo diceret, uti populo manderet, ut sacerdotes arcam testamenti dei septem diebus circumferrent in circuitu civitatis, atque ita septimi diei circuitu peracto sponte ruerent muri civitatis. 9. Quod ita factum est, et finito spatio diei septimi, sicut praedictum erat, ruerunt muri civitatis. Ex quo manifeste ostenditur in numero istorum dierum septem incurrisse diem sabbati – septem enim dies, undecumque initium acceperint, sabbati diem secum concludant necesse est –, quo die non tantum sacerdotes sint operati, sed et in ore gladii praeda facta sit civitatis ab omni populo Israele; 10. nec dubium est opus servile eos operatos, cum praedas belli agerent ex dei praecepto. Nam et temporibus Machabaeorum sabbatis pugnando fortiter fecerunt

ta a sabbatot; vagy az Istennek szent áldozatot felajánló Ábel szintén tiszteletben tartotta a sabbatot; vagy Hénoch is, aki a mennybe lett emelve, a szombat tisztelője volt; vagy Noé, aki bárkát készített a fönyegető ö zönvíz ellen, különösképpen megtartotta a sabbatot; vagy hogy Ábrahám a sabbat megü lése közben kész volt fiát, Izsákot feláldozni; vagy például Melkizedek papi tisztségében elfogadta a sabbat törvényét. 7. A zsidók erre azt fogják mondani, hogy ezt a parancsolatot csak azóta kell megtartani, amióta Mózes közvetítésével meg lett adva. Nyilvánvaló tehát, hogy nem örökérvényű, hanem időleges volt a parancsolat, amely valamikor megszűnhet. 8. Végül nem is a nyira a hetedik napi munkaszünettel kell megülni ezt az ünnepet, hiszen Jézus, Nun fia abban az időben, amikor Jerikó városát ostromolta, azt mondta, hogy Isten parancsolta neki: ha gyja meg a népnek, hogy a papok hét napon keresztül hordozzák körbe az Úr szövetségládáját a város körül, és ettől a hetedik napi körbejárás után a város falai maguktól leomlanak. 9. Ez így is történt: hét nap elteltével a város falai ledőltek, ahogy előre meg lett mondva. Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a hét nap között előfordult egy szombati is – mert bárhonnan kezdődik a hét nap, szükségszerűen magába foglal egy sabbatot is –, amely napon ekkor nem csupán a papok dolgoztak, hanem egész Izrael kardé l lel szerezte meg hadizsákmányát: a várost. 10. Kétségkívül szolgálai munkát végeztek, midő n háborús zsákmányra tettek szert Isten parancsolatára. Ugyanígy a Makkabeusok idejében bátran harcoltak szombaton, és elűzték az idegen ellen-

et hostes allophylos expugnaverunt legemque paternam ad pristinum vitae statum pugnando sabbatis revocarunt; 11.. nec putem aliam legem eos defendisse nisi in qua de die sabbatorum meminerant esse praescriptum. Unde manifestum est ad tempus et praesentis causae necessitatem huiusmodi praecepta convaluisse et non ad perpetui temporis observationem huiusmodi legem eis deum ante dedisse.

V. 1. Sic et sacrificia terrenarum oblationum et spiritalium sacrificiorum praedicata ostendimus, et quidem a primordio maioris filii id est Israelis terrena fuisse in Cain praeostensa sacrificia, sed minoris filii Abel id est populi nostri sacrificia diversa demonstrata. 2. Namque maior natus Cain de fructu terrae obtulit munera deo, minor vero filius Abel de fructu ovium suarum. *Et respexit deus in Abel et in munera eius, in Cain autem et in munera eius non respexit. Et dixit deus ad Cain: quare concidit vultus tuus? Nonne, si recte quidem offeras non recte autem divides, peccasti? Quiesce; ad te enim conversio eius et tu dominaberis eius. Et tunc dixit Cain ad Abel fratrem suum: eamus in campum. Et abiit cum eo illic et interfecit eum. Et tunc dixit deus ad Cain: ubi est Abel frater tuus? et dixit: nescio; numquid custos fratris mei sum ego? cui deus dixit: vox sanguinis fratris tui proclamat ad me de terra. Propter quod maledicta terra quae aperuit os suum ad excipiendum sanguinem fratris tui. Et gemens et tremens eris super terram, et omnis qui te*

séget, az atyai törvényt pedig az élet korábbi rendjébe állították vissza azzal, hogy szombaton bocsátkoztak csatába. 11. Azt hiszem: nem is védtek más törvényt, csak azt, amelyben emlékezetük szerint a szabot megtartása elő volt írva. Ebből nyilvánvaló, hogy csak az időnek és az adott helyzetnek megfelelően érvényesek az ilyesfajta törvények, és Isten nem azért adta nekik ezt a törvényt, hogy örök időkre tiszteletben tartsák.

V. 1. Ugyanígy azt is megmutatjuk, hogy mind a földi, mind a lelki áldozatok felajánlása már előre meg volt hirdetve, továbbá, hogy a Szentírás a nagyobb fiúnak, azaz Izraelnek a földi áldozatait jelezte előre Káin lakjában, míg a kisebbik fiú, vagyis a mi népünk áldozatát attól különbözőnek mutatta be. 2. Mert a zidősebbik, Káin a földgyümölcséből hozott ajándékokat az Istennek, a kisebb fiú, Ábel pedig juhainak szaporulatából. *„És rátekintett az Úr Ábelra és az ő áldozatára, Káinra azonban és az ő áldozatára nem figyelt oda. És mondta Isten Káinnak: Miért rejtetted el arcodat? Nem vétkezted-e, amikor helyesen cselekedve áldoztál, de nem méltányosan osztottad el? Légy nyugodt, mert nálad van a megtérés és ő fog rajtad uralkodni. És akkor így szólt Káin testvéréhez, Ábelhez: menjünk a mezőre, és odament vele és megölte őt. És akkor így szólt az Isten Káinhoz: hol van a testvéred, Ábel? És válaszolt: Nem tudom. Vajon őrzője vagyok én testvéremnek? Az Isten így szólt hozzá: Öcséd vérének hangja felkiáltott hozzám a földről. Ezért átkozott a föld, amely felnyitotta száját és beitta öcséd vérért. És nyögni és reszketni*

invenerit occidet te. 3. Ex hoc igitur actu duplicia duorum populorum sacrificia praestentia manifestantur a primordio animadvertimus. Denique cum per Moysen in Levitico lex sacerdotalis conscriberetur, invenimus praescriptum populo Israeli, ut sacrificia nullo alio in loco offerrentur deo quam in terra promissionis, quam dominus deus daturus esset patribus eorum, ut introducto Israele illic celebrarentur sacrificia et holocausta tam pro peccatis quam pro animabus et nusquam alibi nisi in terra sancta. 4. Cur itaque postea per prophetas praedicat spiritus futurum, ut in omni loco et in omni terra offerantur sacrificia deo? Sicuti per Malachiam unum ex duodecim prophetis dicit: *Non recipiam sacrificium de manibus vestris, quoniam ab oriente sole usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit dominus omnipotens, et in omni loco offeruntur sacrificia munda nomini meo.* Item in psalmis David: *Adferte deo, patriae gentium, indubitate quod in omnem terram exire habebat praedicatio apostolorum, adferte deo claritatem et honorem, adferte deo sacrificium nominis eius; tollite hostiam et introite in atria eius.* 5. Namque quod non terrenis sacrificiis sed spiritalibus deo litandum sit, ita legimus ut scriptum est: *Cor contribulatum et humiliatum hostia deo est, et alibi: Sacrifica deo sacrificium laudis et redde altissimo vota tua.* Sic itaque sacrificia spiritalia laudis designantur et cor contribulatum acceptabile sacrificium deo demonstratur. 6. Itaque quomodo carnalia sacrificia reprobata intelleguntur – de quibus et Esaias loquitur di-

*fogsz a földön, és mindenki, aki rád talál, meg akar ölni majd téged.*²⁸ 3. Eből láthatjuk, hogy már a kkor, kezdetől fogva megmutatkozott a két nép kétféle áldozata. A zután pedig, amikor a papi törvényt Mózes a Leviticusban jelzi, találunk egy Izrael népének szóló előírást, miszerint áldozatot sehol máshol ne mutassanak be az Úrnak, csakis az ígért földjén, a melyet már a tyáiknak megígért, hogy Izrael földjére bemenvén, ott ajánljanak fel étel- és égő áldozatokat mind bűneikért, mind a lelkükért, és sehol máshol, csupán a Szent Földön. 4. Miért ígerte hát meg a Szentlélek a próféták által, hogy eljön majd az idő, amikor minden helyen és minden földön áldozatot mutathatnak be az Istennek? A mint a tizenkét próféta egyike, Malakiás mondja: *„Nem fogadom el az étel-áldozatot kezetekből, mert napkelettől napnyugatig a nevemet dicsőítik minden népek között – mondja a mindenható Isten – és mindenhol tiszta áldozatot mutatnak be nevemnek.”*²⁹ Továbbá a zoltárokból Dávid így szól: *„Hozzatok áldozatot Istennek, népek törzsei!”* Kétségtelen az is, hogy minden földre eljutott az Apostolok igehirdetése: *„Hozzatok az Úrnak hatalmat és tiszteletet, áldozatok az Ő nevének, hozzatok áldozatot és lépjete be az ő szentélyébe.”*³⁰ 5. Mert nem földi, hanem lelki áldozatokat kell bemutatni; olvassuk, miként az írásban áll: *„A töredelmes és alázatos szív az áldozat Isten előtt.”*³¹ És máshol: *„Áldozz az Úrnak dicsérő áldozatot, és add meg a magasságbelinek, amit fogadtál”*³² – és itt a lelki áldozat dicséretre tarthat számot, a töredelmes szív pedig az Úr számára elfogadható áldozat. 6. Hogyan értel-

cens: *Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum, dicit dominus, quoniam et si adtuleritis mihi, inquit, similam, vanum supplicamentum execramentum mihi est, et adhuc dicit: Holocaustomata et sacrificia vestra et adipem hircorum et sanguinem taurorum nolo, nec si veniatis videri mihi; quis enim exquisivit ista de manibus vestris?* –, ita sacrificia spiritalia accepta praedicantur, ut prophetae annuntiant. 7. Carnalia vero sacrificia, de quibus praedicatum est: *Non est mihi voluntas in vobis, dicit dominus, sacrificia non accipiam de manibus vestris, quoniam ab oriente sole usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit dominus.* De spiritalibus vero sacrificiis addit dicens: *Et in omni loco sacrificia munda offerunt nomini meo, dicit dominus.*

VI. 1. Igitur cum manifestum sit et sabbatum temporale ostensum et sabbatum aeternum praedicatum, circumcisionem quoque carnalem praedictam et circumcisionem spiritualem praedictam, legem quoque temporalem et legem aeternalem denuntiatam, sacrificia carnalia et sacrificia spiritalia praestantia, sequitur ut praecedenti tempore datis omnibus istis praeceptis carnaliter populo Israel superveniret tempus, quo legis antiquae et caeremoniarum veterum praecepta cessarent et nova legis promissio et spiritalium sacrificiorum agnitio et novi testamenti pollicitatio superveniret fulgente nobis lumine ex alto qui sedebamus in tenebris et in umbra mortis detinebamur. 2.

mezhetők a k árhoztatott testi áldozatok, a melyekről Izajás így szólt, mondván: „*Mit nekem a ti áldozatok sokasága,* mondja az Úr, *ha ugyanis vétkeztek ellenem? Az én szememben a hiábavaló áldozat átokhoz hasonló* – és így folytatja tovább: *Nem kívánom égő-áldozataitokat és felajánlásaitokat, sem a kecskebakok zsíráját, sem pedig az ökrök véréét, amint az sem tetszik, ha engem látni jöttök. Ugyan ki kérte ezeket a ti kezetekből?*”³³ – vagyis azt hirdetik, hogy a lelki áldozatokat elfogadja, ahogy a próféták hirdetik. 7. A testi áldozatokról pedig ezt mondja: „*Nem akarok én semmit veletek, nem fogadok el áldozatot kezetekből, mert napkelettől napnyugatig és minden nép között az én nevem dicsőítik.* A lelki áldozatokról szólva pedig hozzáteszi: *És mindenhol tiszta áldozatokat mutatnak be nevemnek, miként mondja az Úr.*”³⁴

VI. 1. Nyilvánvaló tehát, hogy egyrészt az Úr kinyilatkoztatta a z i dőleges sab batot, más srészt előre megígérte a z örök sabbatot, továbbá, hogy kimondta a testi körülmetélést, a lelkit pedig előre jelezte, és a zonfelül kihirdette mind az időleges, mind az örökérvényű törvényt, s előre megmutatta mind a testi, mind a lelki áldozatokat. Mindebből következik, hogy, miután korábban minden ilyen előírást megadott Izrael népének testi vonatkozásban, eljött már az idő, amikor érvényét veszítette a r égi törvény és a r égi szertartások előírása, a mikor beteljesedett az új törvény ígérete, a lelki áldozatok megismerése, és a z Újszövetség reményének valóra vá lása, mert a magasból fényesség áradt rá nk, akik addig sötétségben ü ltünk, és a ha lál árnyékában tartózkodtunk. 2. Tehát nekünk

Itaque necessitas nobis incumbit ut, quoniam praedicatam novam legem a prophetis praediximus et non talem, qualis iam data esset patribus eorum eo tempore quo eos de terra Aegypti produxit, ostendere et probare debeamus tam illam legem veterem cessasse quam legem novam promissam nunc operari: et quidem primum quaerendum, an expectetur novae legis lator et novi testamenti heres et novorum sacrificiorum sacerdos et novae circumcisionis purgator et aeterni sabbati cultor, qui legem veterem compescat et novum testamentum statuatur et nova sacrificia offerat et caeremonias antiquas reprimat et circumcisionem veterem cum suo sabbato compescat et novum regnum quod non corrumpatur adnuntiet. 3. Nam etiam novae legislator sabbati spiritalis cultor sacrificiorum aeternorum antistes regni aeterni dominator quaerendum an venerit an necne, ut si iam venit serviendum sit illi, si necdum venit sustinendus sit, dummodo manifestum sit adventu eius comprimi legis veteris praecepta et oriri debere novae legis exordia. 4. Et in primis definiendum est non potuisse cessare legem antiquam et prophetas, nisi venisset is qui per eandem legem et per eosdem prophetas venturus adnuntiabatur.

VII. 1. Igitur in isto gradum conseramus, an qui venturus Christus adnuntiabatur iam venerit an venturus adhuc speretur. Quod ipsum ut probari possit, etiam tempora sunt nobis requirenda quando venturum Christum

szükségképpen minden erőnkkel azon kell lennünk – hiszen azt hirdettük, hogy a próféták új törvényt jövendöltek, és nem olyat, a melyet Isten korábban adott a tyáiknak, a mikor kivette őket Egyiptom földjéről –, hogy megismutassuk és bebizonyítsuk: az a régi törvény már megszűnt, viszont a megígért új törvény most már érvényben van. Először azt a kérdést kell feltennünk, vajon várható-e az új törvényhozó, az új szövetség örököse, az új áldozatok papja, az új körülmetélés megtisztítója és az örök sabbat tiszteletben tartója, aki a régi törvényt megszünteti, és az új szövetséget megkötö, új áldozatot mutat be, a régi vallásos szokásokat felszámolja, a régi körülmetélést a sabbattal együtt megszünteti, és meghirdet egy új királyságot, amely nem fog megsemmisülni. 3. Mert felvetődik az a kérdés is, vajon az új törvényhozó, a lelki sabbatápolója, az örök áldozatok bemutatója, az örök királyság uralkodója ugyan eljött-e már vagy nem, hiszen ha már megérkezett, szolgálni kell neki, ha pedig nem, akkor várni kell rá, amíg eljövele által nyilvánvalóvá nem lesz, hogy a régi törvény előírásai megszűntek és új törvény születik. 4. Először is le kell szögezni, hogy sem a régi törvény, sem pedig a próféták nem szűnhettek meg, hacsak el nem jött az, akiről ugyanez a törvény és ugyanezek a próféták hirdették, hogy eljön majd.

VII. 1. A vitát tehát abba az irányba kell terelnünk, hogy vajon Krisztus, aki a hír szerint eljön majd, megérkezett-e már, vagy még csak reménykedhetünk eljövételében. Ennek eldöntéséhez meg kell vizsgálnunk, mikorra hirdették a próféták Krisztus eljövetelét. Ha ugyanis meggyőződünk

prophetae nuntiaverint, ut, si intra ista tempora recognoverimus venisse eum, sine dubio ipsum esse credamus quem prophetae venturum canebant, in quem nos, gentes scilicet, credituri adnuntiabamur, et cum constiterit venisse indubitate et iam legem novam ab ipso datam esse credamus et testamentum novum in ipso et per ipsum nobis dispositum non diffiteamur. 2. Venturum enim Christum et Iudaeos non refutare scimus, utpote qui in adventum eius spem suam porrigant. Nec de isto pluribus quaerendum, cum retro omnes prophetae de eo praedicaverunt, ut Esaias: *Sic dicit dominus deus Christo meo domino: cuius tenui dexteram, ut exaudiant illum gentes; fortitudines regum dirumpam, aperiam ante illum portas, et civitates non cludentur illi.* Quod ipsum adimpletum iam videmus. 3. Cui etenim tenet dexteram pater deus nisi Christo filio suo, quem et exaudierunt omnes gentes, id est cui omnes gentes crediderunt, cuius et praedicatores apostoli in psalmis David ostenduntur: *In universam, inquit, terram exivit sonus eorum et ad terminos terrae verba eorum* 4. In quem enim alium universae gentes crediderunt nisi in Christum qui iam venit? Cui etenim crediderunt gentes, *Parthi et Medi et Elamitae et qui habitant Mesopotamiam Armeniam Phrygiam Cappadociam, incolentes Pontum et Asiam Pamphyliam, immorantes Aegypto et regions Africae quae est trans Cyrenen inhabitantes, Romani et incolae, tunc et in Hierusalem Iudaei et ceterae*

megérkezéséről eme i dőhatáron b elül, a kkor ké telkedés nélkül elhisszük: ő a z, a kinek eljövetelét a p róféták megjövendölték, és akiben nekünk, mármint a népeknek, hinniük kell. Am ikor pedig nyilvánvaló, hogy kétségtelenül megérkezett, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy új törvényt adott, és nem tagadhatjuk, hogy az új szövetség benne és általa valósult meg számunkra. 2. Tudjuk, hogy a zsidók sem utasítják el Krisztus eljövetelét, hiszen ők is ebbe vetették reményüket. Ezt nem kell különösebben megvizsgálni, mert korábban minden próféta ugyanúgy jövendölt róla, miként Izajás: „Így szólt az Ú risten az én U ramnak, Krisztusomnak: a kinek a jobbját tartottam, hogy meghallgassák ő t a nemz etek; a k irányok ha talmasságait s zétron-tom, ki fogom nyitni előtte a kapukat és a városok nem záródnak be előtte.”³⁵ Látjuk, hogy ez má r be is következett. 3. Kinek nyújtja jobbját az Atyaisten, ha nem Krisztusnak, a saját fiának, akit minden nép hallott, és akiben hitt is minden nép, a kinek p redikáló a postolai Dávid z soltáraitban szí ntén megmutatkoznak. *Minden földre* – mondja a zsoltárárköltő – *eljut a z engésük, a földkerekség s zéléig s zól az ő i géjük.*³⁶ 4. Ugyan ki másban hittek az összes pogányok, ha nem Krisztusban, aki már eljött? Ki másban hittek volna ezek a pogányok: „*pártusok, médek, elamiták és Mezopotámia, Ö rményország, Frígia, Kapp adokia, Pontus, Ázsia és Pamphylia lakói, Egyiptom telepesei, Afrikának a Kyrénén túli területein élők, rómaiak és egyéb jövevények*”³⁷, s kiben hittek a kkoriban a J eruzsálemben la kó z sidók és

gentes, ut iam Gaetulorum varietates et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus? 5. In quibus omnibus locis Christi nomen quod iam venit regnat, utpote ante quem omnium civitatum portae sunt apertae et cui nullae sunt clausae, ab ante quem ferreae serrae sunt comminutae et valvae aerae sunt apertae. 6. Quamquam ista et spiritaliter sint intellegenda, quod praecordia singulorum variis modis a diabolo obsessa fide Christi sint reserata, attamen etiam perspicue sunt adimpleta, utpote in quibus omnibus locis populus nominis Christi inhabitet. Quis enim omnibus gentibus regnare potuisset, nisi Christus dei filius qui omnibus regnaturus in aeternum nuntiabatur? 7. Nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae tantum: a Bersabee usque Dan termini regni eius signantur; si vero Babylois et Parthis regnavit Darius, ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis Pharaon vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiam habuit regni sui terminos; si Alexander Macedo, non amplius quam Asiam universam et ceteras regiones quas

más népek is, mint például a sokféle gaetulus, meg a mókrok teres határai, Hispánia összes peremrésze, Gallia változatos népei, Britanniának pedig azon részei, ahová a rómaiak sem tudták betenni a lábukat, mégis ma már Krisztusnak hódolnak, szarmaták, dákok, germánok és szkíták, továbbá sok elszigetelt nép, vidék és számunkra ismeretlen sziget, amelyet nem is tudunk felsorolni? 5. Mindezekben a helyeken Krisztus neve uralkodik, aki már eljött; előtte ugyanis minden város kapuja nyitva áll, és egy sincs bezárva, aki előtt a vasrekeszek utat nyitnak, és az ajtók kitérülnek. 6. Jóllehet mindezek lelki vonatkozásban értendők, ugyanis bár minden ember szívét különböző módon szállta meg a sátán, a Krisztusba vetett hit révén mégis felszabadultak, sőt jól láthatóan hittel teltek meg, hiszen mindezen említett helyeken a nép Krisztus nevében él. Ugyan ki tudott volna minden nép fölött uralkodni, ha csak nem Krisztus, az Isten fia, akiről azt hirdették, hogy mindörökké fog uralkodni mindenki fölött? 7. Mert például Salamon csak Júdea határain belül uralkodott: Bersebától Dánig húzódtak birodalmának határai. Dariusz, habár uralkodott a babilóniaiakon és a parthusokon, birodalmának végein túl már nem volt hatalma minden nép fölött. Egyiptomban a fáraó, vagy aki az uralmat örökölte, csak saját birodalma fölött kapott hatalmat. Nabukodonozor birodalma az ő törvényeivel Indiától egészen Etiópiáig terjedt, Makedón Sándor sem tartott többet hatalma alatt, mint egész Ázsiát és a többi legyőzött vidéket, 8. a germánok mostanáig

postea devicerat tenuit; 8. si Germani, adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur. Britanni intra oceani sui ambitum clausi sunt, Maurorum gentes et Gaetulorum barbariae a Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de ipsis Romanis dicam, qui legionum suarum praesidiis imperium suum uniunt nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? 9. Christi autem nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus supra enumeratis colitur, ubique regnat, ubique adoratur; omnibus ubique tribuitur aequaliter; non regis apud illum maior gratia, non barbari alicuius inferior laetitia; non dignitatum vel natalium cuiusquam discreta merita; omnibus aequalis, omnibus rex, omnibus iudex, omnibus deus et dominus est. Nec dubites credere quod adseveramus, cum videas fieri.

VIII. 1. Itaque requirenda tempora praedicta et futurae nativitatis Christi et passionis eius et ex terminii civitatis Hierusalem id est vastationis eius. Dicit enim Daniel et civitatem sanctam et sanctum exterminari cum duce venturo et destrui pinnaculum usque ad interitum. 2. Venturi itaque Christi ducis sunt tempora requirenda, quae investigabimus in Danielo; quibus computatis probabimus venisse eum etiam ex temporibus praescriptis et ex signis competentibus et ex operationibus eius; quae probabimus et ex consequentibus quae post adventum eius futura adnuntia-

nem tudták átlépni saját határaikat, a britannusokat saját óceánjuk gyűrűje zárja körül, a mór népeket és a barbár gaetulusokat a rómaiak tartják körülfogva, nehogy saját vidéküket elhagyják. És mit mondjak magukról a rómaiakról, akik legióik védőőrségével erősítik meg birodalmukat, s további népekre már nem tudják kiterjeszteni államuk hatalmát? 9. Krisztus neve azonban mindenhová elterjed, mindenhol hisznek benne, minden előbb felsorolt nép tiszteli, mindenhol uralkodik, mindenhol imádják, mindenkinek egyformán jut belőle, egy király sincs, a kivel kivételt tenne, egy barbár sincs, akiben öröme nem telne. Senkinek sem méltósága vagy születése alapján ítéli meg az érdemeit. Mindenkihez egyforma, mindenkinek királya, mindenkinek bírása, mindenkinek Istene és Ura. Ne habozz elhinni azt, a mit ha ngoztatunk, hiszen szemed láttára teljesedik be!

VIII. 1. Tehát az előbb említett és Krisztus születésére, szenvedésére, és Jeruzsálem városának égpusztulására, vagyis feldúlására kijelölt időket kell számba venni. Azt mondja ugyanis Dániel, hogy a szent város és a szentély is romba fog dőlni, mikor megérkezik a vezér, és a szentélyt porig lerombolják. 2. Meg kell hát vizsgálnunk Dániel könyve alapján, hogy melyik is az a kor, amikor a vezérnek, Krisztusnak meg kellett jelennie. Ennek kiszámításával bizonyosságot nyerünk arról, hogy ő már elérkezett, amit nem csupán a megjöendőlt idő, hanem az ezt kísérő jelek és tulajdon tettei is igazolnak. Mindezt alátámasztjuk majd még

bantur, uti iam adimpleta omnia praecepta credamus. 3. Sic igitur de eo Daniel praedicavit, ut quando et quo in tempore gentes esset liberaturus ostenderet et quoniam post passionem ipsa civitas exterminari haberet. 4. Dicit enim sic: *In primo anno sub Dario filio Assueri a semine Medorum qui regnavit super regnum Chaldaeorum ego Daniel intellexi in libris numerum annorum. Et adhuc me loquente in oratione ecce vir Gabriel quem vidi in visione in principio volans et tetigit me quasi hora sacrificii vespertini et intellegere fecit me et locutus est mecum et dixit: Daniel, nunc exivi imbuere te intellegentia, in principio obsecrationis tuae exivit sermo.* 5. *Et ego veni ut annuntiem tibi, quia vir desideriorum tu es, et cogita in verbo et intellege in visione: septuaginta ebdomades breviae sunt super plebem tuam et super civitatem sanctam, quoadusque inveteretur delictum et signentur peccata et exorentur iniustitiae et inducatur iustitia aeterna et ut signetur visio et prophetae et unguatur sanctus sanctorum. Et scies et percipies et intelleges: a perfectione sermonis in integrando et aedificando Hierusalem usque ad Christum ducem ebdomades <septem et dimidia et ebdomades> sexaginta et dimidia; et convertet et aedificabitur in latitudinem et convallationem et innovabuntur tempora.* 6. *Et post ebdomadas has sexaginta et duas <et dimidiam> exterminabitur unctio et non erit, et civitatem et sanctum exterminabit cum duce adveniente, et concidentur quomodo in cataclysmo usque in finem belli quod concidetur usque ad*

azokkal az eseményekkel is, amelyeknek az ő eljövételét követniük kellett a jövendölések szerint. 3. Vele kapcsolatban Dániel szintén kijelentette, hogy mikor és mely időben szabadítja meg a népeket, és miért fog kínszenvedése után a város romba dőlni. 4. Ezt mondja ugyanis: „Először is a méd származású Achasvéros fiának, Darius uralkodásának első évében, aki a Kaldeusok birodalmán uralkodott, én, Dániel, megértettem a könyvekben az évek számát.³⁸ Még imádkoztam, amikor Gabriel, az a férfiú, akit már előbb a látomásomban repülni láttam, és aki körülbelül az esti áldozat idején betakart engem, hozzám szólva megértette velem, és ezt mondta: Dániel, eljöttem, hogy felvilágosítsalak: imád kezdetén egy szózat hallatszott. 5. És én eljöttem, hogy tudtadra adjam, mert kedvelt férfiú vagy. Figyelj hát a szóra, és érts a látomásból! Hetven rövid hete van népednek és a szent városnak. Akkor elévül majd a törvényszegés, megpecsételik a bűnököt, kiengesztelik az igazságtalanságokat, bevezetik az örök igazságot, hitelesítik a látomást és a prófétákat, és felkenik a Szentek Szentjét. Tudd meg, fogd fel és értsd meg: a szózat elhangzásától a megújuló és felépülő Jeruzsálemben Krisztus vezérig <hét és fél hét tovább> hatvankét és fél hét telik el. Megváltozik és felépül kiterjedésére és erődítményeire nézve, és megújulnak az idők. 6. Ezután a hatvankét és fél hét után elfogy a kenet és már nem lesz, és mind a város, mind a szentély egy vezér eljövételével pusztul el; romba dőlnek, mint az özönvíz alkalmával, egészen a végpusztulásba vivő háború lezárultáig. És sokakban megfogja erősíteni a

interitum. Et confirmabit testamentum in multis; ebdomada una et dimidia ebdomadis auferetur meum sacrificium et libatio, et in sancto execratio vastationis, et usque ad finem temporis consummatio dabitur super hanc vastationem. 7. Animadvertamus igitur, terminum quomodo in vero praedicat LXX ebdomadas futuras; in quibus si reciperent eum, *aedificabitur in latitudinem et longitudinem et innovabuntur tempora.* 8. Providens autem deus quid esset futurum, quoniam non tantum non recipient eum verum et insequentur et tradent eum morti, et recapitulavit et dixit intra LX et II et dimidiam ebdomadas nasci illum et ungui sanctum sanctorum, ebdomades autem VII et dimidia cum implerentur, pati habere et civitatem exterminari post I et dimidiam ebdomadam, quo scilicet VII et dimidia ebdomades completae sunt. Dicit enim sic: et civitatem et sanctum exterminari cum duce venturo *et concidentur sicut in cataclysmo* et destrui pinnaculum usque ad interitum. 9. Unde igitur ostendimus, quoniam venit Christus intra LX et II et dimidiam ebdomadas? Numerabimus autem a primo anno Darii, quoniam in ipso tempore Danieli visio ostenditur. Dicit enim: *et intellege et conice a profectione sermonis* respondere me tibi haec. Unde a primo anno Darii debemus computare, quando hanc vidit visionem Daniel. 10. Videamus igitur, anni quomodo implentur usque ad adventum Christi: Darius enim regnavit annis XVIII; Artaxerxes annis XL et I; deinde rex Ochus qui et Cyrus annis XX et

szövetséget. Egy egész és egy fél hét alatt eltűnik az én étel- és italáldozatom, a szent helyen a pusztítás átka és a feldúlás feletti számadás egészen az idők végéig fog tartani.”³⁹ 7. Figyeljük meg tehát, hogyan is jövendölte Dániel igaz módon az i dőhatárt, m iszerint 70 h ét fog következni, a mely i dő alatt, ha befogadják őt, „felépül széltében és hosszában, és megújulnak az idők.”⁴⁰ 8. Isten pedig, előre látva, mi fog következni, mivel nem csak nem fogadják be őt, az igazat, hanem még üldözik és halálra is adják, megismételte és azt mondta, hogy 62 és fél héten belül megszületik majd Ő, és felkenik mint a Szentek Szentjét. De amikor betelik a 7 és fél hét, szenvednie kell, és másfél héttel később a város romba dől, vagyis akkor, amikor a 7 és fél hét lejár. Így mondja ugyanis: mind a város, mind a szentély elpusztul, amikor megérkezik a vezér, és a szentély, a kárcsak az özönvízben, egészen romba dől. 9. Ám honnan tudjuk, hogy Krisztus 62 és fél hét leteltével valóban megérkezett? Dariusz uralkodásának első évétől fogunk számolni, mert ekkor jelent meg Dánielnek a látomás. Azt mondotta ugyanis: „értsd meg és vésd az eszedbe, amit magam nyilvánítok ki neked feleletképpen.”⁴¹ Éppen ez ért kell Dariusz uralkodásának kezdetétől számolnunk, amikor Dánielnek ez a látomása volt. 10. Nézzük meg, hogyan telnek be ettől kezdve az évek a Krisztus eljöveteleig. Dariusz 19 évig uralkodott, Artaxerxész 41 évig, azután Ochus király, akit Kyrosnak is hívtak 24, Argos 1 évig, a második Dariusz, akit Melasnak is hívtak 21 évig, Makedón Sándor 12 évig, majd Sándor után, – aki a legyő-

IIII; Argus anno I; alius Darius qui et Melas nominatus est
 annis XX et I; Alexander Macedo annis XII; deinde post
 Alexandrum, qui et Medis et Persis regnaverat quos devi-
 cerat et in Alexandria regnum suum firmaverat, quando et
 nomine suo eam appellavit, – post eum regnavit illic in Ale-
 xandria Soter annis XXX et V; cui succedit Philadelphus
 regnans annis XXX et VIII; huic succedit Euergetes annis
 XX et V; deinde Philopator annis XVII; post hunc Epipha-
 nes annis XX et IIII; item alius Euergetes annis XX et VII;
 item alius Soter annis XXX et VIII; Ptolemaeus annis XXX
 et VII; Cleopatra annis XX et II mensibus V; item adhuc
 Cleopatra co nregnavit Augusto annis XIII; post Cleopa-
 tram Augustus aliis annis XL et III imperavit – nam omnes
 anni imperii Augusti fuerunt L et VI – 11. videmus autem,
 quoniam in quadragesimo et primo anno imperii Augusti,
 quo post mortem Cleopatrae vicesimo et octavo anno im-
 peravit, nascitur Christus. Et supervixit idem Augustus ex
 quo natus est Christus annis XV et erunt reliqua tempo-
 ra annorum in diem nativitatis Christi, in annum Augusti
 quadragesimum et primum, qui post mortem Cleopatrae
 vicesimus et octavus Augusto: efficiuntur anni CCCCXXX
 et VII menses V in die nativitatis Christi. 12. Et manifes-
 tata est iustitia aeterna et unctus est sanctus sanctorum
 id est Christus et signata est visio et prophetes et dimissa
 sunt peccata, – quae per fidem nominis Christi omnibus
 in eum credentibus tribuuntur. Quid est autem quod dicit

zött médek és perzsák fölött is uralkodott, és Alexandria-ban állította fel erős trónját, amely városnak akkor a saját nevét adta – s utána itt, Alexandriában uralkodott Sótér 35 évig, őt követte Philadelphos, aki 38 évet uralkodott; utána következett Euergetés 25 évig, a zután Philopatór 17 évig, majd Epiphanés 24 évig, ismét egy másik Euergetés 27 évig, és úgyszintén egy másik Sótér 38 évig, Ptolemaios 37 évig, Kleopátra 22 évig és 5 hónapig. A zután szintén Kleopátra jött, aki Augustusszal egyidejűleg uralkodott 12 évig. Kleopátra után Augustus további 43 évig uralkodott, Augustus uralkodása éveinek a száma ugyanis összesen 56 év volt. 11. Látjuk tehát, hogy Augustus uralkodásának negyvenegyedik évében, amikor Kleopátra halála után már huszonnyolc éve gyakorolta hatalmát, születik meg Krisztus. Augustus Krisztus születését 15 évvel élte túl; és a maradék évek száma 437 évet, 7 hónapot, és 5 napot tesz ki Krisztus születésének napján. 12. És nyilvánvalóvá válik az örök igazság: felkenték a szentek szentjét, vagyis Krisztust, s ezzel meg lett pecsételve a látomás is meg a jövőndölés is, és megbocsátást nyertek a bűnök, ami a Krisztus nevébe vetett hit által minden benne hívőnek osztályrészül jut. Mit jelent tehát az, amit Dániel mondott, hogy megpecsételtetett a látomás és a jövőndölés? Mivel minden próféta azt hirdette Krisztusról, hogy eljön és szenvednie kell, ezért a jövőndölés beteljesült az Ő eljövetelével, éppen emiatt is mondta, hogy a látomás és a jövőndölés megpecsételtetett, mert Ő a pecsétje minden jövőndölésnek, aki betölt mindent, amit az-

signari visum et prophetiam? Quoniam omnes prophetae nuntiabant de illo, quod esset venturus et pati haberet, igitur quoniam adimpleta est prophetia per adventum eius, propterea signari visionem et prophetiam dicebat, quoniam ipse est signaculum omnium prophetarum adimplens omnia quae retro de eo nuntiaverant. 13. Post enim adventum eius et passionem ipsius iam non visio neque prophetae qui Christum nuntiet venturum. Denique si non hoc ita est, exhibeant Iudaei prophetarum post Christum aliqua volumina, angelorum aliquorum visibilia miracula, quae retro patriarchae viderunt usque ad adventum Christi qui iam venit. 14. Ex quo signata est visio et prophetia id est statuta, et merito evangelista: *Lex et prophetae usque ad Iohannem baptizatorem*. Baptizato enim Christo id est sanctificante aquas in suo baptismo omnis plenitudo spiritalium retro charismatum in Christo cesserunt signante visiones et prophetias omnes quas adventu suo adimplevit. 15. Unde firmissime dicit adventum eius signare visum et prophetiam. Itaque ostendentes et numerum annorum et tempus LX et II et dimidia ebdomadatum adimpleta, quibus completis venisse Christum id est natum, videamus, quid aliae VII et dimidia ebdomades quae sunt subdivisae in abscissione priorum ebdomadatum, in quo actu sint adimpletae. 16. Post enim Augustum, qui supervixit post nativitatem Christi annis XV, efficiuntur: cui succedit Tiberius Caesar et imperium habuit annis XX et II mensibus VII diebus XX

előtt róla hírül adtak. 13. Az Ő eljövetele és szenvedése után éppen ezért már nem volt sem látomás, sem próféta, amely azt hirdette volna, hogy Krisztus még el fog jönni. Ha pedig ez végül is nem így van, akkor mutassanak a zsidók Krisztus utáni prófétáktól valamiféle olyan írásokat vagy bármilyen olyan angyali csodákat, a milyeneket a pátriárkák láttak korábban Krisztus eljöveteléig, aki már alászállt az égből. 14. Ettől kezdve meg lett pecsételve, vagyis bebizonyosodott a látomás és a prófécia, és méltán mondja az evangélista: „Az összes próféta és a törvény Jánosig erről jövendölt.”³⁴² Mert attól kezdve, hogy Krisztus megkeresztelkedett, vagyis keresztségében megszentelte a vizeket, a lelki ajándékoknak a régi törvénybe foglalt sokasága mind Krisztusban tért vissza, megpecsételve mind a látomásokat és a próféciákat, amelyeket Ő teljesített be eljövetelével. 15. Éppen ezért mondja Dániel nagyon határozottan, hogy az Ő eljövetelét jel és prófécia fogja megpecsételni. Ilyen módon tehát megmutatkozott, hogy az évek száma és a 62 és fél hetet kitevő idő beteljesedett, és miután ez eltelt, eljött Krisztus, vagyis megszületett. Nézzük meg, mi a helyzet a többi 7 és fél hétével, ami a korábbi hetektől való szétválasztása révén jön ki, majd nézzük meg azt is, hogy milyen esemény által teljesült be. 16. Ezen tánt még Augustus, aki 15 évvel tülélte Krisztus születését, tovább uralkodott. Az ő utóda volt Tiberius Caesar, aki 22 évet, 7 hónapot és 28 napot uralkodott. Az ő uralkodásának tizenötödik évében v iselte el szenvedését Krisztus, aki passiója idején körülbelül 30 éves

et VIII – huius quintodecimo anno imperii patitur Christus annos habens quasi XXX cum pateretur –; item Caius Caesar qui et Caligula annis III mensibus VIII diebus XIII; Nero annis XI mensibus IX diebus XIII; Galba mensibus VII diebus VI; Otho mensibus III diebus V; Vitellius mensibus VIII diebus XX et VIII. Vespasianus anno primo imperii sui debellat Iudaeos et fiunt anni L et II menses VI – nam imperavit annis XII –, atque ita in die suae expugnationis Iudaei impleverunt ebdomadas LXX praedictas in Daniele. 17. Igitur expletis his quoque temporibus et debellatis Iudaeis postea cessaverunt illic libamina et sacrificia quae exinde illic celebrari non potuerunt. Nam et unctionem illic exterminata est post passionem Christi; erat enim praedictum exterminari illic unctionem, sicut in psalmis erat prophetatum: *Exterminaverunt manus meas et pedes*. 18. Quae passio Christi huius exterminium intra tempora LXX ebdomadarum perfecta est sub Tiberio Caesare, consulibus Rubellio Gemino et Rufio Gemino mense Martio temporibus paschae, die octavo Kalendarum Aprilium, die primo azymorum quo agnum occiderunt ad vesperam, sicut a Moyse fuerat praeceptum. Itaque omnis synagoga filiorum Israelis eum interfecit dicentes ad Pilatum, cum eum vellet dimittere: *Sanguis huius super nos et super filios nostros*, et: *Si hunc dimiseris, non es amicus Caesaris*, ut adimpleri omnia possent quae de eo fuerant scripta.

volt. Azután Caius Caesar, akit Caligulának is neveztek, 3 évet és 8 h ónapot és 13 n apot uralkodott; majd Nero 11 évig, 9 h ónapig és 13 napig volt hatalmon, Galba pedig 7 hónapig és 6 n apig, Otho 3 h ónapig és 5 n apig, majd Vitellius 8 h ónapig és 28 n apig volt császár. Vespasianus uralkodásának első évében leverte a zsidókat és így lesz 52 év és 5 hónap – mert ő 12 évig volt hatalmon –, vagyis megostromlásuk napján a zsidók betöltötték a Dániel által megjövendőlt 70 hetet. 17. Tehát ezen idők beteltével és a zsidók leverésével megszűntek az ital- és az ételáldozatok, amelyeket a től kezdve nem mutatnak be a zóna helyen. Krisztus kínszenvedése után maga a felkenés is megszűnt. Előre meg is volt jövendölve, hogy elfogy a kenet, amint az a zsoltaókban prófétai szavakkal áll: „Átszúrták kezeimet és lábaimat.”³ 18. Krisztus kínszenvedése a 70 héten belül Tiberius császár alatt teljesedett be Rubelius Geminus és Rufius Geminus consulsága alatt, március hónapban, a húsvét idején, nyolc nappal április *kalendae* előtt, a kovásztalan kenyér ünnepének első napján, amikor este megölték a bányát, ahogy Mózes megparancsolta. Ilyen módon Izrael fiainak egész gyülekezete ölte meg őt, mondván Pilátusnak, midőn őt el akarta volna engedni: „Vére rajtunk és fiainkon!”,⁴⁴ és: *Ha ezt elbocsátod, nem vagy a császár barátja!* ,⁴⁵ s mindez a zért történt, hogy beteljesedhessék, amit róla írtak.

IX. 1. Incipiamus igitur probare nativitatem Christi a prophetis esse nuntiatam, sicut Esaias praedicat: *Audite domus David! Non pusillum vobis certamen cum hominibus, quoniam deus praestat agonem; propter hoc ipse deus dabit vobis signum: ecce virgo concipiet et pariet filium et vocabitur nomen eius Emmanuel, quod interpretatur nobiscum deus; bu tyrum et mel ma nducabit, quoniam priusquam cognoscat infans vocare patrem a ut matrem accipiet virtutem Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum.* “Itaque, dicunt Iudaei, provocemus istam praedicationem Esaias et faciamus comparisonem, an Christus qui iam venit, competat illi primo nomen quod Esaias praedicavit et signa eius quae de eo nuntiavit; et quidem Esaias praedicat eum Emmanuel vocitari oportere, dehinc virtutem sumpturum Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum. 2. Porro iste, dicunt, qui venit neque sub eiusmodi nomine est dictus neque re bellica functus.” At nos e contrario admonendos eos existimamus, cohaerentia quoque huius capituli recognoscant. Subiuncta est enim interpretation Emmanuel, ‘nobiscum deus’, uti non solum sonum nominis spectes sed et sensum. Sonus enim Hebraicus quod est Emmanuel interpretationem habet quod est nobiscum deus. 3. Quaere ergo, an ista vox ‘nobiscum deus’ quod est Emma-

IX. 1. Fogjunk hát hozzá a nnak bizonyításához, hogy Krisztus születését a próféták előre meghirdették, ahogy Izaiás mondja: „*Halld Izrael népe, nincs miért kishitű harcba kezdenetek az emberekkel, hiszen maga az Isten száll harcba. Éppen ezért az Isten maga ad nektek jelet: Íme, a szűz méhében gyermeket fogan és fiút szül és neve leszén Emmánuel, ami anynyt jelent Velünk az Isten!*”⁴⁶ Vajat és mézet fog enni, még mielőtt apját vagy anyját szólítani is tudná, megkapja Damaszkusz fölött a hatalmat és Szamária zsákmányát az asszírok királyával szemben.”⁴⁷ És most – mondják a zsidók – fogjuk valatára Izaiásnak ezt a jóvendölését és vessük össze, vajon a Krisztus, a ki már eljött, e lőször is neve a lapján megfelel-e annak, akit Jeremiás hirdetett, másodszor pedig egyeznek-e a jelek, amelyeket róla hirdettek? Hiszen Izaiás azt jóvendölte, hogy Emmánuelnek fogják hívni; továbbá, hogy el fogja nyerni a Damaszkusz fölötti hatalmat és Szamaria zsákmányát az asszírok királyával szemben. 2. Márpedig az, aki eljött – mondják a zsidók – nem is azt a nevet viseli, és nem is a foglalkozott haviseléssel. Mi viszont éppen ellenkezőleg, jónak látjuk figyelmeztetni őket arra, hogy fel kell ismerniük ennek a fejezetnek az összefüggéseit. A Szentírás az Emmánuel névhez hozzáteszi a nnak fordítását: „velünk a z Isten”, ezért nem csak a névnek a hangzását figyeld, hanem az értelmét is. A z Emmánuel héber szónak az a jelentése, hogy „velünk az Isten”. 3. Vedd hát fontolóra, hogy vajon ez a kifejezés: „velünk a z Isten” (azaz Emmánuel), nem valósul-e meg ezáltal Krisztusban, hogy Krisztus fénye már valóban felragyogott, s ez t –

nuel exinde quod Christus inluxit agitetur in Christo, et, puto, non negabis. Nam qui ex Iudaismo credunt in Christum, ex quo in eum credunt, Emmanuel, cum volent dicere nobiscum deum esse, significant, atque ita constat iam venisse illum qui praedicabatur Emmanuel, quia quod significat Emmanuel venit id est nobiscum deus. 4. Aeque sono nominis inducuntur, cum virtutem Damasci et spolia Samariae et regnum Assyriorum sic accipiunt, quasi bellatorem portendant Christum, non animadvertentes quia scriptura praemittat: *Quoniam priusquam cognoscat puer vocare patrem aut matrem accipiet virtutem Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum.* 5. Ante est enim inspicias aetatis demonstrationem, an virum iam Christum exhibere ista aetas posset nedum imperatorem; scilicet vagitu ad arma esset convocaturus infans et signum belli non tuba sed crepitaculo daturus nec ex equo vel de muro sed de nutricis aut gerulae suae dorso sive collo hostem designaturus atque ita Damascum et Samariam pro mammis subacturus. 6. Aliud est, si penes vos infants in proelia erumpunt, credo, ad solem uncti prius dehinc pannis armati et butyro stipendiati, qui ante norint lanciare quam lancinare. Enimvero si nusquam hoc natura concedit, ante militare quam virum facere, ante virtutem Damasci sumere quam

gondolom – nem is fogod tagadni. Mert azok, akik a zsidók közül Krisztusban hisznek, attól kezdve, hogy benne hisznek, Emmánuelt mondanak, ha a zsidók kifejezni: „velünk az Isten”; és így nyilvánvaló, hogy eljött az, akit Emmánuelnek hirdettek, mert, amit az Emmánuel jelent, az beteljesedett: vagyis velünk az Isten. 4. A zsidók pedig éppenséggel visszaélnek a név hasonlóságával, hiszen a Damaszkusz fölötti hatalmat, Szamaria zsákmányát és az asszír királyt úgy értik, mintha Krisztust hasonlóképpen jövevényként öltöztették volna meg, s nem veszik figyelembe azt, hogy az írás előre bocsátja: *„Mielőtt még gyermekként apját és anyját szólítani tudná, megfogja kapni Damaszkusz fölött a hatalmat és Szamária zsákmányát az asszír királlyal szemben.”*²⁴⁸ 5. Legelőször is az életkor megjelölését kell figyelembe venni: vajon abban az életkorban viselkedhetett-e már nemhogy vezérként, de egyáltalán férfiként? Léven csecsemő, ügyöngésével kellett volna se reget gyűjtenie? Kürt helyett csemettyűvel adott volna harci jelet? Ló vagy fal helyett tápláló anyjának vagy gondozójának hátáról kellett volna az ellenségre mutatnia, hogy emléke gyanánt Damaszkuszt meg Szamáriát gyűrje maga alá? 6. Más dolog az persze, ha nálatok már a csecsemők harcban rontanak, akiket először, gondolom, a nap ellen kentek be, majd pólyával fegyvereztek fel, és vajjal fizetitek ki a zsoldjukat, nos, akkor ők lehetnek azok, akik előbb tanultak meg lándzsát, mint falatokat aláhajigálni. Ám a természet nyilvánvalóan soha nem engedi meg azt, hogy valaki előbb katonáskodjék, mintsem felnőtté váljék, és hogy már a születése előtt megkapja Damaszkusz

patrem nosse, sequitur ut figurate pronuntiatum videatur. 7. “Sed et virginem, dicunt, parere natura non patitur et tamen credendum est prophetae.” Et merito; praestruxit enim fidem incredibili rei dicendo quod signum esset futurum: *Propterea, inquit, dabitur vobis si gnum: ecce virgo concipiet in utero et pariet filium.* Signum autem a deo, nisi novitas aliqua monstruosa fuisset, signum non videretur. 8. Denique si, quando ad deiciendos aliquos ab hac divina praedicatione vel convertere simplices quosque gestitis, mentiri audentis, quasi non virginem sed iuenculam concepturam et parituram scriptura contineat, hinc quoque revincimini, quod nihil signi videri possit res cotidiana, iuenculae scilicet praegnatus et partus. In signum ergo nobis posita virgo mater merito creditur, infans vero bellator non aequae. 9. Neque enim et hic signi ratio versaretur, sed signo nativitatis novae adscripto exinde post signum alius iam ordo infantis edicitur, mel et butyrum manducaturum. Nec hoc utique in signum; est infantiae. “Sed accepturum virtutem Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum, hoc est mirabile signum.” 10. Servate modum aetatis et quaerite sensum praedicationis, immo reddite veritati quae credere non ultis, et intellegitur prophetia quae renuntiatur expuncta. credantur orientales illi magi infantiam Chris-

fölött a hatalmat, mielőtt felismerné apját, amiből következik, hogy mindezt jelképesen kell érteni. 7. De – mondják – a természet azt sem tűri el, hogy szűz szüljön, a prófétának mégis el kell hinnünk. Teljes joggal. Ő a zonban ennek a hihetetlen dolognak már előre hitelt szerzett, mondván, hogy erre majd csodajel érkezik. Ezért – így szól – jel adatik nektek: „*Íme, a szűz méhében gyermeket fogan és fiút szül.*”⁴⁹ Az Istentől való jel pedig, ha nem lenne valami félelmetesen új, akkor nem is tűnne jelnek. 8. Továbbá, hiába is merésznének azt állítani, hogy némelyeket eltérítettek az ebben az isteni jövődőlésben való hittől, vagy hogy bárkit is a magatok pártjára kíséreljete meg állítani, aki egyszerű gondolkodású, mintha az írás valójában nem is szűzről, hanem egy fiatal lányról állítaná, hogy megfog és szülni fog. Így is vereséget szenvedtek, mert hétköznapi dolog, hogy egy fiatal lány megfog és szül, ez egyáltalán nem csodajel. Tehát egy szűzről, aki jelként áll előttünk, joggal elhisszük, hogy anya, nem úgy egy csecsemőről, hogy harcos. 9. A prófeta a csecsemő életrendjét is felsorolja: mézet és vajat fog enni. Ez sem csodajel, hiszen szokásos a csecsemőknél. „*De Damaszkusz fölött a hatalmat és Szamaria zsákmányát fogja megkapni, az Assír királlyal szemben*”⁵⁰ ez már valóban csodálatos jel. 10. Tartsátok szem előtt magának az életkornak jellegét, és így keressétek a jövődőlés értelmét, sőt mi több, adjátok vissza az igaz valóságnak azt, amit nem akartok elhinni, és a kkor érthetővé válik a jövődőlés, a mit elutasítotok, pedig beteljesedett. Higgyük el ezzel kapcsolatban, hogy a napkeleti bölcsek Krisztust gyermekiségében ki-

ti regem auro et ture munerantes, et accepit infans virtutem Damasci sine proelio et armis. 11. Nam praeter quod omnibus notum est orientis virtutem id est e nim vires auro et odoribus pollere solitam, certe est divinis scripturis virtutem ceteram quoque gentium aurum constituere, sicut per Zachariam dicit: *Et Iudas praetendet apud Hierusalem et congregabit omnem valentiam populorum per circuitum, aurum et argentum.* 12. Nam de hoc auri munere etiam David dicit: *Et dabitur illi ex auro Arabiae,* et rursus: *Reges Arabum et Saba dona adferent illi.* Et magos reges fere habuit oriens et Damascus Arabiae retro deputabatur, antequam transscripta esset in Syrophoenicen ex distinctione Syriarum. Cuius tunc virtutem Christus accepit accipiendo insignia eius, aurum scilicet et odores, spolia autem Samariae ipsos magos, qui, cum illum cognovissent et muneribus honorassent et genu posito adorassent qua dominum et regem sub testimonio indicis et ducis stellae, spolia sunt facti Samariae id est idololatriae, credentes videlicet in Christum. 13. Idololatriam enim Samariae nomine notavit, ut ignominiosae ob idololatriam quae desciverat tunc a deo sub rege Hieroboam. Nec hoc enim novum scripturis divinis, figurate uti translatione nominum ex comparatione criminum. 14. Nam archontas Sodomorum appellat archontas vestros et popu-

rályként arannyal és tömjénnel ajándékozták meg, és így a kisdéd csak úgyan megkapta Damaszkusz fölött a hatalmat harc és fegyverek nélkül. 11. Mert azonkívül, hogy mindenki számára ismert: a keletiek erejét, azaz a hatalmát, arannyal és tömjénnel szokásos módon, a szent írásokban ugyan csak az arany jelenti a többi nép egyéb erejét is, amint Zakariás által mondja az Írás: „*sőt még Júda is harcba száll Jeruzsálemmel. Prédára kerülnek körös-körül az összes nemzetek kincsei: az arany, az ezüst...*”⁵¹ 12. Erről az arany ajándékról pedig Dávid ekképp nyilatkozik: „*És majd adnak neki Arábia aranyából*”⁵², és azután ismét: „*az arabok királyai és Sába ajándékokat fognak hozni neki.*”⁵³ Egyrészt keleten a mágusokat is királyoknak szokták nevezni, másrészt meg Damaszkuszt Arábiához sorolták, még mielőtt Szírföníciához csatolták volna, megkülönböztetve egymástól a két Szíriát. Ennek erejét pedig Krisztus akkor szerezte meg, midőn megkapta jelképeiket is, tudniillik az aranyat és tömjént. Szamaria zsákmánya ugyanakkor maguk a mágusok is voltak, akik midőn őt megismerték, és a tanúságtételül szolgáló csillag jegyében és vezetése nyomán adományaikkal megtisztelték és leterdelve imádták őt mint Urukat és királyukat, ezáltal Krisztusba vetett hitükkel elvették a zsákmányt Szamáriától, vagyis magától a bálványimádástól. 13. Az írás ugyanis a bálványimádást Szamaria névvel jelöli, mert Szamáriának rossz volt a híre a bálványimádás bűne miatt, és azért is, mert Jeroboám király alatt fellázadt az Isten ellen. Az pedig már nem is újdonság, hogy a próféták átvitt értelemben használják a neveket a bűnök ösz-

lum vestrum populum Gomorrae vocat, cum iam essent istae civitates olim extinctae. Et alibi per prophetam ad populum Israellem: *Pater, inquit, tuus Amorraeus et mater tua Cet haea*, quorum ex genere procreati non sunt, sed ob consimilem impietatem, quos aliquando etiam filios suos dixerat: *Filios genui et exaltavi*. 15. Sic et Aegyptus nonnumquam totus orbis intellegitur apud illum superstitionis e logio; sic et Bab ylon a pud Iohannem nostrum Romae urbis figura est proinde et magnae et regno superbae et sanctorum debellatricis. Hoc itaque modo magos quoque Samaritanorum appellatione titulavit dissipatos quod habuerant cum Samaritanis, ut diximus, idololatria adversus dominum. 16. Adversus regem autem Assyriorum adversus diabolum, qui adhuc se regnare putat, si sanctos a religione dei deturbet. Adiuvabitur haec nostra interpretatio, dum et a libi bellatorem Christum scripturae designant ob armorum quorundam vocabula et eiusmodi verba, sed ex reliquorum sensuum comparisonem convincuntur Iudaei. *Accingere, inquit David, ense super femur*. 17. Sed quid supra legis de Christo? *Tempestivus decore super filios hominum, effusa est gratia in labiis tuis*. Valde autem absurdum est, si, quem ad bellum ense cingebat, ei de tempestivitate de coris et labiorum gratia blandiebatur. De quo subiungens dicebat: *Extende*

szehasonlítása nyomán. 14. Mert Salamon a ti elöljáróitokat Szodoma előjáróinak hívja, a ti népeteket pedig Gomora népének, jóllehet ezek a városok már régen kihaltak. És más helyen a próféta által Izrael népéhez így szól a z Úr: „*Apád amorita, anyád hettita volt.*”⁵⁴, jóllehet ők nem is ezen nemzetségekből születtek, de bűnük hasonlósága miatt nevezi őket így, őket, akiket valaha régen még saját fiainak is szólított: „*Fiakat szülte és naggyá tettet őket.*”⁵⁵ 15. Így az Egyiptom megjelölés alatt is néha az egész világ értendő a b abonaság imádása miatt. Ugyanígy a mi János evangélistánknál Babilon igazából Róma városának a képmása, mivel ugyanolyan nagy és gögös a hatálmára nézve, és ugyanúgy felkoncolja a szenteket. Ugyanígy illette tehát a mágusokat a szamaritánus megnevezéssel, mert őket, akárcsak a szamaritánusokat, megfosztották attól, a mijük volt: a z Úr ellen elkövetett bálványimádástól – ahogy már mondtuk. 16. Ami az asszírok királya kitéltet illeti, ezt értsd úgy, hogy a sátánnal szemben, aki mostanig azt hitte, hogy ő fog uralkodni, ha eltéríti a szenteket az Isten vallásától. Ez alátámasztja a mi értelmezésünket, s mivel az Írások más helyein is Krisztus mint harcos jelképesen van fegyverekkel és más ilyen értelmű szavakkal bemutatva, ezért az ilyen fordulatok összevetése alapján meg lehet majd győzni az zsidókat az igazunkról. „*Kösd fel de rekadra kardodat*”⁵⁶ – mondja Dávid. 17. De mit olvasol még feljebb Krisztusról? „*Ékesebb vagy az emberek fiainál, kedvesség ömlik el a jkadon.*”⁵⁷ Bizony felettébb különös egy olyan személynek hízellegni ékes szépsége és ajkának kedvessége miatt, akinek a de-

et prospera procede et regna, et adicit: *Propter lenitatem et iustitiam tuam*. Quis ense operabitur et non contraria lenitati et iustitiae exercet, id est dolum et asperitatem et iniustitiam propriam scilicet negotii proeliorum? 18. Videamus ergo, an alius sit ensis ille cuius est alius actus, id est dei sermo divinus bis acutus, ut duobus testamentis legis antiquae et legis novae, acutus sapientiae aequitate, reddens unicuique secundum actum suum. 19. Licuit ergo et Christo dei in psalmis sine bellicis rebus ense sermonis dei praecingi figurato, cui praedicta tempestivitas congruat cum gratia labiorum, quem tunc cingebatur super femur apud David, quando venturus in terris ex dei patris decreto nuntiabatur: *Deducet te*, inquit, *magnifice dextera tua*, virtus scilicet gratiae spiritalis de qua Christi agnitio deducitur; *sagittae tuae*, inquit, *acutae* – pervolantia ubique dei praeepta – minantes translationem uniuscuiusque cordis et compungentes et transfigentes conscientiam quamque; *populi sub te cadent*, utique adorantes. 20. Sic bellipotens et armiger Christus est, sic accipiet spolia non solius Samariae verum et omnium gentium. Agnosce et spolia figurata, cuius et arma allegorica didicisti, atque ita in tantum Christus qui venit non fuit bellator, quia non talis ab Esaia praedicabatur. “Sed si Christus, inquiunt, qui venturus creditur non Iesus dici-

rekát egyébként a háborúra karddal övezte fel. Róla mondta még ezt is, hozzátéve: „*Terjeszkedj és gyarapodj, állj az élre és uralkodj,*”⁵⁸ és még ezzel is kiegészíti: „*a szelídségedért és igazságosságodért.*”⁵⁹ Ki az, aki a kardot forgatja és ezzel ne a szelídség és a z i gazságosság ellentétét c selekedné, vagyis voltaképpen a c selszövést, a d urvaságot, és a z i gazságtalanságot, ami a háborús tevékenység velejárója? 18. Vegyük szemügyre tehát, hogy vajon másfajta-e az a kard, amelynek más a használata, mert a z Isten szavának ket tős é le va n, a két Testámentum, a régi és az új törvény révén minden egyes embernek saját tettei alapján fizetve meg. 19. Helyénvaló volt tehát, hogy Isten fiát, Krisztust, háborús kellékek nélkül, Isten szavának kardjával felövezve ábrázolják, mint akinek a próféta által megjövendölt jósága összhangban áll az ajkáról áradó kegyelemmel. Úgy, ahogy Dávid övezte fel egykor a derekát, amikor meghirdette, hogy eljön majd a földre az Atyaisten rendeléséből: „*Csodálatos módon fog vezetni téged a te jobbold*”⁶⁰, vagyis a kegyelem ereje, amellyel tisztázható Krisztus felismerése. „*Nyilaid hegyesek*”⁶¹ – szolt – mint Isten minden-hová eljutó szárnyas parancsai, amelyek minden egyes szívet azzal fenyegetnek, hogy átformálják, és kényszerítő erejükkel átjárják mindenkinek a tudatát. „*Népek hullnak majd eléd*”⁶², hogy imádjanak téged. 20. Az így hadakozó és fegyvert viselő Krisztus tehát ilyen módon meg fogja kapni nem csupán Szamaria zsákmányát, hanem az összes többi népét is. Ismerd fel, hogy a zsákmánya is jelképes annak, akinek – mint már megtanultad – a fegyverei szintén allegorikusan értendők, és így

tur, quare is qui venit Iesus Christus appellatur?” 21. Constat autem utrumque nomen in Christo dei, in quo invenitur etiam Iesus appellatus. Disce et erroris tui morem: dum Moysi successor destinaretur Auses filius Naue, transfertur certe de pristino nomine et incipit vocari Iesus. “Certe”, inquis. Hanc prius dicimus figuram futuri fuisse. 22. Nam quia Iesus Christus secundum populum, quod sumus nos nationes in saeculi deserto commorantes a nte, introducturus esset in terram repromissionis melle et lacte manantem, id est in vitae aeternae possessionem qua nihil dulcius, idque non per Moysen id est non per legis disciplinam, sed per Iesum id est per novae legis gratiam provenire habebat circumcisis nobis petrina acie id est Christi praeceptis – petra enim Christus multis modis et figuris praedicatus est –, ideo is vir qui in huius sacramenti imagines parabatur etiam nominis dominici inauguratus est figura, ut Iesus nominaretur. Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat dei filius qui et semper videbatur; deum enim patrem nemo umquam vidit et vixit. 23. Et ideo constat ipsum dei filium Moyseo esse locutum et dixisse ad populum: *Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam*, id est populi, *qui te custodiat in itinere et introducat te in terram quam praeparavi tibi. Intendite illi et audite eum et ne inobaudiens fueris ei; non enim*

Krisztus, aki már eljött közénk, azért sem volt harcos, mert Izaiás sem ezt jövendölte róla. *De ha Krisztust – mondják a zsidók –, akiről hisszük, hogy el fog jönni, nem Jézusnak nevezzük, akkor miért hívják őt, aki már eljött, Jézus Krisztusnak?*²⁶³

21. Nos, nyilvánvalóvá lesz, hogy mindkét névben, amely Isten fiára, Krisztusra vonatkozik, megtalálható a Jézus elnevezés is. I smerd föl tévedésed mibenlétét! M időn Józsué, Núnfia, Mózes utódjának lett k iszemelve, ezzel korábbi neve is meg lett változtatva, és Jézusnak kezdték hívni. *Bizony!* – mondod. Ehhez azt tesszük hozzá, hogy ebben rejlik a jövő előképe. 22. Ugyanis Jézus Krisztus azt a másodikat népet, amely mi, pogányok vagyunk, akik idáig a földi világ sivatagában időztünk, be akarta vezetni a tejjel és mézzel folyó ígért földjére, vagyis az örök élet birtoklásába, amelynél nincsen édesebb. És ezt a fordulatot nem Mózes vagy a régi törvény fegyelme által, hanem Jézus, vagyis az új törvény kegyelme által akarta megvalósítani, miután minket egy kőkéssel, vagyis Krisztus parancsaival körülmetélt. Krisztus mint kőszikla sokféleképpen és formában meg lett jövendölve. Éppen ezért a férfiú, aki arra lett felkészítve, hogy ennek a szentségnek a jelképe jegyében hajtsa végre csodáját, mint aki az Úr nevének mintájára lett felavatva, ezáltal a Jézus nevet is megkapta. Az ugyanis, aki Mózeshez többször is szólott, maga az Isten fia volt, s ő is volt mindig látható. Mert az Atyaistent senki sem látta, aki életben is maradt. 23. És éppen ezért nyilvánvaló, hogy maga az Isten fia beszélt Mózeshez és mondta a népnek: *„Íme, elküldöm angyalomat színed – vagyis a nép színe – elé,*

celabit te, quoniam nomen meum super illum est, populum enim introducturus erat Iesus in terram repromissionis, non Moyses. Angelum quidem dixit eum ob magnitudinem virtutum quas erat editurus – quas virtutes fecisset Iesus Naue, et ipsi legistis – et ob officium prophetae nuntiantis scilicet divinam voluntatem, sicuti et praecursorem Christi Iohannem futurum angelum appellat per prophetam spiritus dicens ex persona patris: *Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam*, id est Christi, *qui praeparabit viam tuam ante te*. Nec novum est spiritui sancto angelos appellare eos quos ministros suae virtutis deus praeficit. 24. Idem enim Iohannes non tantum angelus Christi vocatus est sed et lucerna lucens ante Christum. *Paravi enim lucernam Christo meo* David praedicat. † quem † ipse Christus veniens adimplere prophetas dicit ad Iudaeos: *Ille fuit*, inquit, *lucerna ardens et lucens*, utpote qui non tantum vias eius parabat in eremo sed et agnum dei demonstrando illuminabat mentes hominum praeconio suo, ut eum esse intellegerent agnum quem Moyses passum nuntiabat. 25. Sic et Iesus ob nominis sui futurum sacramentum. Id enim nomen suum confirmavit quod ipse ei indiderat, quia non angelum nec Ausen sed Iesum eum iusserat ex inde vocari. Sic igitur utrumque nomen competit Christo dei, ut et Iesus ap-

hogy őrizzen téged az utadon és bevezessen arra a földre, amelyet előkészítettem neked. Figyeljete és hallgassatok rá, és ne légy engedetlen vele szemben, nem fog előled eltitkolni semmit, mert a nevem rajta van!”⁶⁴ A népet ugyanis Jézus és nem Mózes vezette be a z ígért földjére. A ngyalnak mondta őt a zon erények nagysága miatt, amelyeket neki kellett meghirdetnie – ezeket az erényeket Jézus (Józsue)⁶⁵, Nún fia valósította meg és magatok is olvastatok erről már csak ama próféta feladata miatt is, hogy voltaképpen ő nyilvánította ki az isteni akaratot. Ú gyszintén K risztus e lőfutárát, J ánost is e ljövendő a ngyalnak nevezte a Szentlélek, aki az Atya nevében szólt a próféta által: „Íme, elküldöm angyalomat színed – Krisztus színe – elé, aki előkészíti az utat neked.”⁶⁶ Nem újdonság az, hogy a Szentlélek angyalnak hívja azokat, akiket az Isten az ő erejének szolgálivá rendelt. 24. És Jánost nemcsak Krisztus hírnökének mondták, ha nem még K risztus előtt világító lámpásnak is. Dávid pedig azt hirdette: „fáklyát állítok fölkentemnek.”⁶⁷ Ma ga K risztus, m egerkezvén k özénk, h ogy bet eljesítse a próféták szavait, mondta a zsidóknak: „Ő (János) égő és világító lámpás volt.”⁶⁸ Ő, aki nemcsak a p usztában készítette elő neki az utat, hanem azáltal is, hogy megmutatta az Isten bányát, s ezz el a z e lőrejelzésével m egvilágosította a z e mberek elméjét, hogy megértsék: ő az a bány, akiről Mózes megjövendölte, hogy szenvedni fog. 25. Így a Jézus név is ezen megszólítás jö vőbeli sz entségére u tal. K risztus ma ga erő sítette meg a nevet, amelyet neki adott, mivel meghagyta, hogy sem angyalnak, sem Józsueknak ne szólítsák, ha nem kizárólag Jé-

pellaretur. 26. Et quoniam ex semine David genus trahere deberet virgo ex qua nasci oportuit Christus, ut supra memoravimus, evidenter propheta insequentibus dicit: *Et nascetur, inquit, virga de radice Iesse, quod est Maria, et flos de radice ascendet et requiescat in illum spiritus dei: spiritus sapientiae et intellectus, spiritus agnitionis et pietatis, spiritus consilii et virtutis, spiritus timoris dei implebit illum.* 27. Neque enim ulli hominum universitas spiritualium documentorum competebat nisi Christo, flori quidem ad gloriam ob gratiam adaequato, ex stirpe autem Iesse deputato per Mariam, scilicet inde censendam. Fuit enim de patria Bethleem et de domo David, sicuti apud Romanos in censu descripta est Maria ex qua nascitur Christus. Expostulo etiam, ut qui a prophetis praedicabatur ex Iesse genere venturus et omnem humilitatem et patientiam et tranquillitatem esset exhibiturus an venerit, 28. atque ita is homo qui talis ostenditur ipse erit Christus qui venit. De hoc enim propheta dicit: *Homo in plaga positus et sciens ferre imbecillitatem, qui tamquam ovis ad victimam ductus est et tamquam agnus coram ton-dente se non aperuit os suum.* Si neque contendit neque clamavit neque audita est foris vox eius, qui arundinem contusam, Israelis fidem, non comminuit, qui linum ardens, id est momentaneum ardorem gentium, non restinxit, sed lucere magis fecit ortu luminis sui, non potest

zusnak. Így bármely név találó Isten fiára, Krisztusra, az is, hogy őt Jézusnak ne vezzeék. 26. És mivel Dávid magvából, amint fönnebb már erről szoltunk, kellett származnia a szűznek, akitől meg Krisztusnak kellett születnie, erről a próféta a következőben nyíltan szól: „*És – mondja – vessző kél majd Izáj törzsökéből, hajtás sarjad gyökeréből. – a mely Mária –, Rajta nyugszik az Úr lelke: a bölcsesség és az értelem lelke, a tanács és az erősség lelke, a tudásnak és az Úr félelmének lelke; és kedve telik az Úr félelmében.*”⁶⁹ 27. Elvégre egyetlen ember sem tudja befogadni a lélek tanításának teljességét, csak Krisztus, aki az isteni kegyelem miatt a virághoz hasonlít. Jéssze gyökeréből származik ugyanis Mária által, vagyis innen kell Őt származtatni. Betlehem volt a szülőföldje és Dávid házából származott, ahogy Mária is, akitől Krisztus született, be lett jegyezve a rómaiaknál a népszámláláskor. Azt is felkutatom, hogy valóban eljött-e már az, akiről a próféták hirdették: Jéssze nemzetségéből fog származni, és teljes alázatosságot, türelmet, nyugalmat fog árasztani magából? 28. Márpedig az az ember, aki ilyennek mutatkozik, maga Krisztus lesz, aki eljött közénk. Őröla mondja a próféta: „*Megvert férfiú, aki el tudja viselni a gyengeséget, aki olyan, mint az áldozatra szánt juh, és mint a bárány, amely nem nyitja ki száját nyírója előtt.*”⁷⁰ Ha pedig Ő nem is küszködött, nem is kiáltott, nem is hallották kint az utcán az avát, lévén olyan, aki a meghajlott nádat – Izrael hitét – nem taposta lábával darabokra, a pislákoló mécsbelet – vagyis a pogányok pillanatnyi fellángolását – nem oltotta el, hanem még inkább fénylővé tette saját fényének feltűnésével, akkor az ilyen nem lehet

alius esse quam qui praedicabatur. 29. Oportet itaque actum Christi eius qui venit ad scripturarum regulam recognosci; duplici enim, nisi fallor, operatione distinctum eum legimus, praedicationis et virtutis. Sed de utroque titulo sic < sit > dispositum. Itaque specialiter dispungamus ordinem coeptum docentes praedicatorem adnuntiatum Christum, ut per Esaiam: 30. *Exclama, inquit, in vigore et ne peperceris, exalta ut tuba vocem tuam et adnuntia plebe meae facinora ipsorum et domui Iacob delicta eorum. Me de die in diem quaerunt et cognoscere vias meas cupiunt, quasi populus qui iustitiam fecerit et iudicium dei non reliquerit et reliqua* – virtutes autem factorum a patre: *Ecce deus noster iudicium retribuet, ipse veniet et salvos faciet nos; tunc infirmi curabuntur et oculi caecorum videbunt et aures surdorum audient et multorum linguae solventur et claudus saliet velut cervus et cetera.* 31. Quae operatum Christum nec vos diffitemini, utpote qui dicebatis, quod non propter opera eum lapidaretis, sed quoniam ista sabbatis faciebat.

X. 1. De exitu plane passionis eius ambigitis negantes passionem crucis in Christum praedicatam et argumtantes insuper non esse credendum, ut ad id genus mortis exposuerit deus filium suum, quod ipse dixit: *Maledictus omnis qui pependit in ligno.* Sed huius maledictionis sen-

más, mint az, akit a próféták előre hirdettek. 29. Célszerű tehát, annak a Krisztusnak a tetteit, aki már eljött közénk, a szent írá-
sok szabálya szerint megvizsgálni. Ha nem tévedek, azt olvas-
suk róla, hogy tevékenysége két részre bomlik: az igehirdetésre
és a csodatételre? Tárgyaljunk is hát mindkét feltüntetett alap-
cselekvéséről. E zért k ülönös figyelemmel kövessük pontról-
pontra a felállított sorrendet, igazolva, hogy az igehirdető Krisz-
tust előre megjövendölték, amint Izaiás mondja: 30. *„Kiálts teli
torokból, ne kíméld magad, emeld föl hangodat, mint a harsona.
Hirdesd népemnek h űtlenségét, J ák ob ház ának a b ű neit. Mert
hiszen napról napra keresnek, és szeretnék megismerni útjaimat,
mint olyan ne mzet, amely a z igazsághoz szabja tet teit, és ne m
hagyja el Iste nének törvényt.”*⁷¹ A c sodatetteket pedig az Atya
által fogja végbeinni: *„Íme, a mi Istenünk visszamenőleg perbe
száll, ő ma ga fog eljönni és m inket meg f og men teni. Ak kor a
betegek meggyógyulnak, és a vakok szeme látni fog és a süketek
füle hallani fog, a némák nyelve megoldódik majd és a sánta ug-
rálni fog, mint a szarvas.”*⁷² stb. 31. Amiket Krisztus végbevitt, ti
sem tagadjátok, tudniillik, akik azt mondogattátok, hogy nem a
tetteiért köveztétek meg őt, hanem azért, mert ezeket szomba-
ton cselekedte.

X. 1. Ti viszont az ő kínhalálával kapcsolatban kételkedtek,
és tagadjátok, hogy Krisztusnak a kereszten való kínszenvedé-
se előre meg lett v olna j övendölve, s k özben ezz el é rveltek:
nem hihető, hogy Isten saját fiát eleve ilyen halálra adta volna,
hiszen m aga m onda: *„Átkozott m indaz, ak i f án f üggött!”*⁷³
Ám ennek az átoknak az értelmét a tényszerű okok határoz-

sum antecedit rerum ratio. 2. Dicit enim in Deuteronomio: *Si autem fuerit in aliquo delictum ad iudicium mortis et morietur et suspendetis in ligno, non manebit corpus eius in ligno, sed sepultura sepelietis eum ipsa die, quoniam maledictus a deo est omnis qui suspensus fuerit in ligno, et non inquinabitis terram quam dominus deus tuus dabit tibi in sortem.* 3. Igitur non in hac passionem Christum maledixit, sed distinctionem fecit, ut, qui in aliquo delicto iudicium mortis habuisset et moreretur suspensus in ligno, hic maledictus a deo esset, qui propter merita delictorum suorum suspenderetur in ligno. 4. Alioquin Christus qui dolum de ore suo locutus non est quique omnem iustitiam et humilitatem exhibuit, et ut supra de eo praedictum memoravimus, non pro meritis suis in id genus mortis expositus est, sed ut ea quae praedicata sunt a prophetis per vos ei obventura implerentur, sicut in psalmis ipse spiritus Christi iam canebat dicens: *Retribuiebant mihi mala pro bonis, et: Quae non rapueram tunc exsolvebam, et: Exterminaverunt manus meas et pedes, et: Miserunt in potum meum fel et in siti mea potaverunt me aceto, et: Super vestem meam miserunt sortem,* sicuti cetera quae in illum commissuri essetis praedicta sunt. 5. Quae quidem omnia ipsa perpassus non pro actu suo aliquo malo passus est, sed ut scripturae implerentur de ore prophetarum. Et utique sacramentum passionis ipsius figurari in praedicationibus oportuerat, quantoque incredibile, tanto magis scandalum

zák meg. 2. Azt mondja ugyanis az Úr a Második törvénykönyvben: *„Ha valaki főbenjáró bűnt követ el, s úgy végzik ki, hogy felakasztják egy fára, éjszakára ne maradjon holt teste a fán, még aznap temesd el. Mert az akasztott ember Istentől átkozott, s nem t eheted földedet, amelyet az Úr, a te Istened ad neked örökségül, ti szétátalanná.”*⁷⁴ 3. Tehát nem Krisztust átkozta meg ebben a szenvedésben, aki így szenvedett kínhalált, hanem megkülönböztetést tett, hogy, akit valamilyen bűntett miatt halálbüntetéssel sújtva feszítettek keresztre, az ilyen az Istentől is meg van átkozva, mert bűnei miatt függött a fán. 4. Nem így viszont Krisztus, aki nem szólt hamisat a szájával, és aki teljes igazságot és alázatosságot mutatott, és – akiről mint már fennebb említettük: előre meg volt hirdetve – nem megérdemelt büntetésből lett kitéve ilyen halálnak, hanem, hogy mindazok a dolgok, amelyekről a próféták azt hirdették, hogy általatok következnek majd be rajta, be is teljesedjenek, úgy, ahogyan a zoltárokból maga Krisztus lelke zengte, mondván: *„A jót rosszal viszonzózták nekem”*⁷⁵ *„Amit el sem vettem, azt kell visszaadnom.”*⁷⁶ és *„Kezemet és lábamat összekötötték.”*⁷⁷ *„É telemben pétek evettek, s zomjúságomban ecet itattak.”*⁷⁸ és *„köntösömre sorsot vetettek.”*⁷⁹ Hasonlóképpen a többi dolog is, a mit ellene elkövettetek, meg volt jövendölve. 5. Mindezeket ugyan Ő maga szenvedte el, de nem valamilyen gáztettért, hanem azért, hogy a próféták ajkáról fakadó írások beteljesedjenek. Már csak természetes volt, hogy a szenvedés misztériumát a jövendölések előrevetítsék, és a mennyire hihetetlen, annyira lett volna botránykő, ha a próféta leplezet-

futuram si n ude p raedicaretur, q uantoque m agnificum, tanto magis obumbrandum, ut difficultas intellectus gratiam a deo quaereret. 6. Itaque imprimis Isaac, cum a patre hostia duceretur lignumque ipse sibi portans, Christi exitum iam tunc denotabat in victimam concessi a patre lignum passionis suae baiulantis. Ioseph et ipse Christum figuratus vel hoc solo, ne cursum demorer, quod persecutionem a fratribus passus est et venundatus in Aegyptum ob dei gratiam, sicut et Christus ab Israele, carnaliter a fratribus venundatus, a Iuda cum traditur. 7. Nam et benedicitur a patre in haec verba Ioseph: *Tauri decor eius, cornua unicornis cornua eius; in eis nationes ventilabit pariter ad summum usque terrae*. Non utique rhinoceros destinabatur unicornis nec minotaurus bicornis, sed Christus in illo significabatur, taurus ob utramque dispositionem, aliis ferus ut iudex aliis mansuetus ut salvator, cuius cornua essent crucis extima – nam et in antemna navis quae crucis pars est hoc extremitates eius vocantur –, unicornis autem medio stipite palus. 8. H ac denique virtute crucis et hoc more cornutus universas gentes et nunc ventilat per fidem auferens a terra in caelum et tunc ventilabit per iudicium deiciens de caelo in terram. Idem erit et alibi taurus apud eandem scripturam. Cum Iacob in Simeonem et Levi porrexit benedictionem, de scribis et pharisaeis prophetat; ex illis enim deducitur census illorum. 9. Interpretatur enim spiritaliter sic: *Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex*

lenül meséli el, és amennyire csodálatos, annál talányosabban kell kifejezni, hogy a megértés nehézsége Isten kegyelmét hívja segítségül. 6. Nézzük tehát először Izsákot, aki, midőn apja áldozatnak szánta őt, saját maga vitte tulajdon máglyájához a fát, s ezzel előre jelezte Krisztus halálát, akit atyja szintén áldozatnak szánt, és a ki szintén maga hordozta fájának terhét. József maga is Krisztus előképe, akár azért az egyetlen körülményért – hogy el ne kalandozzam –, miszerint testvéreitől üldözést szenvedett és eladták Egyiptomba, mert Isten kegyelte őt, amiként Krisztust is eladta Izrael, vagyis a hús-vér test szerinti testvérei, amikor Júdás elárulta őt. 7. Mert bizony Józsefet is megáldja apja ezekkel a szavakkal: „*Mint elsőszülött bikáé, olyan a szépsége, mint az orrszarvú szarvai, olyanok szarvai, széthányja velük a nemzeteiket, mind a föld széléig*”⁸⁰ Természetes, hogy az egyszarvú nem az orrszarvúra vonatkozik, a kétszarvú pedig nem a Minotaurusra, hanem Krisztust jelöli, aki bika mindkét jellemvonása szerint: egyeseknek szigorú B író, másoknak szelíd Üdvözítő. Szarvai nem mások, mint a keresztet tőse ága – ugyanis a hajó vitorlarúdján is, amely kereszt formájú, a végeket szarvnak hívják, miközben az árboc középső része az egyszarvúnak mondott bak. 8. Végül is Krisztus a keresztnek ezen erejével, mintegy jelképesen a szarvakkal az összes nemzetet a földről az égbe lendíti most a hit által, majd pedig ítéletével alá is röpíti egyszer az égből a földre. Ugyanabban az írásban Krisztus máshol bikaként fog megjelenni. Akkor, amikor Jákob kiterjeszti áldását Simeon és Lévi fölé, s az írástudókról és a farizeusokról jövendöl –

*sua sec ta, qua scilicet Ch ristum sunt persecuti; in c onci-
 lium eorum ne veniat anima mea et in statiomm eorum ne
 incubuerint viscera mea, quoniam in indignatione sua i n-
 terfecerunt homines, id est prophetas, et in concupiscentia
 ua subnervaverunt taurum, id est Christum quem post ne-
 cem prophetarum interfecerunt et n ervos eius suffigendo
 clavis desaevierunt. 10. Ceterum vanum, si post homicidia
 iam ab eis commissa † aliis et non ipsis † exprobrat carni-
 ficinam. Iam vero Moyses quid utique tunc tantum, cum
 Iesus a dversus A melech p roeliabatur, ex pansis ma nibus
 orabat residens, quando in rebus tam attonitis magis utique
 genibus pos itis et ma nibus c aedentibus pec tus et fa cie
 humi vol utante or ationem c ommendare d ebuisset, n isi
 quia illic, ubi nomen domini Iesu dicebat dimicaturi quan-
 doque adversus diabolum, crucis habitus quoque erat ne-
 cessarius, per quam Iesus victoriam esset relaturus ? Idem
 rursus Moyses post i nterdictam omnis rei similitudinem
 cur aereum serpentem ligno impositum pendentis habitu
 in spectaculum Israeli salutare proposuit eo tempore quo a
 serpentibus post idololatriam exterminabantur, nisi quod
 hic dominicam cr ucem i ntentabat, qua se rpens d iabolus
 designabatur et laesus quisque ab eiusmodi colubris id est
 angelis eius a delictorum peccantia ad crucis istius sacra-
 menta intentus salvus efficiebatur? nam qui in illam tunc
 respiciebat a morsu serpentium liberabatur. 11. Age nunc,
 si legisti penes prophetam in psalmis: *Dominus regnavit a**

ugyanis származásuk tőlük vezethető le. 9. Jelképesen ugyan-
 is ezt így lehet értelmezni: „*Simeon és Lévi: testvérek ők, fegy-
 vereik az erőszak edényei, amellyel ti. Krisztust üldözték; Ta-
 nácsukba a lelkem ne menjen, gyülekezetükben dicsőségem ne
 legyen, mert férfiakat gyilkoltak dühükben*”, vagy yis p rófétákat,
 „*bikákat erőtlenné tettek önkényükben,*”⁸¹ vagy yis K risztust,
 akit a prófétákat követően szintén elemésztettek, és dühöngé-
 sükben izmait kegyetlenül bitófához szegezték. 10. Egyébként
 fölösleges lenne, miután már embereket öltek, utána még a z
 állatmészárlást is a sz emükre vetni. Nézzük Mózeset, miért is
 imádkozott csupán kitárt kezekkel akkor, amikor Jézus
 Amalek ellen harcolt, midőn ilyen szörnyű körülmények kö-
 zött inkább térdre esve, mellét verve, és arcát a földre szegezve
 a homokban görgetve kellett volna imáját felajánlania. Miért,
 ha csak nem azért, mert ott, ahol a sátán ellen harcolni készü-
 lő Úr Jézus nevét kiiejtette, a kereszt j elére is szűkség volt,
 amely által Jézus győzelmet arat majd? S hogy Mózesnél ma-
 radjunk, mi után megtiltotta mindenfajta képmás faragását,
 miért éppen ő függesztett fel akkor a fára egy réz kígyót Izrael
 népének meggyógyítása érdekében, ráadásul éppen abban a z
 időben, amikor a bálványimádás után kígyók marták halálra
 a zsidókat? Mi másért, mint hogy ezzel az Úr keresztjét állítsa
 fel, amelyen a kígyó a sátánt jelképezte, és amelyre ha feltekin-
 tett az, akit ilyenfajta kígyók – vagyis a gonosz angyalai –
 megharaptak, meggyógyult elkövetett bűneiből? Ugyanis, aki
 akkor arra ránézett, megszabadult a kígyók marásától. 11. Ha
 olvastad a prófétánál a z soltárokból: „*az Úr uralkodott a fá-*

ligno, expect quid intellegas, ne forte lignarium a liquem regem significari putetis et non Christum qui exinde a passione ligni superata morte regnavit. Proinde et Esaias: *Quoniam puer, nquit, natus est vobis et datus est vobis filius*; quid novum, si non de filio dei dicit? – Et datus est vobis *cuius imperium initium factum est super humerum ipsius*. 12. Quis omnino regum insigne potestatis suae humero praefert et non aut capite diadema aut manu sceptrum aut † aliqua proprietate usus nova †? Sed solus novus rex aevorum Christus Iesus novam gloriam et potestatem et sublimitatem suam in humero extulit, crucem scilicet, ut secundum superiorem prophetiam exinde dominus regnaret a ligno. De hoc enim ligno etiam deus per Hieremiam insinuate quod esset is dicturi: *Venite, immit tamus in pane eius lignum et conteramus eum a terra vivorum et nomen illius non memorabitur amplius*. Utique in corpus eius lignum missum est. Sic enim Christus revelavit panem corpus suum appellans, cuius retro corpus in pane prophetae nuntiavit. 13. Si adhuc quaeris dominicae crucis praedicationes, satis iam poterit tibi facere vicesimus primus psalmus totam Christi continens passionem a nentis iam tunc gloriam suam: *Foderunt, inquit, manus meas et pedes*, quae propria est atrocitas crucis. Et rursus, cum auxilium patris implorat: *Salvum me fac, inquit, ex ore leonis*, utique mortis, *et de cornibus unicornuorum humilitatem meam*, de apicibus scilicet crucis, ut supra ostendimus. 14.

ról.”⁸² – nos, rajta hát, kíváncsi vagyok, mit értesz ezen? Ha csak tán azt nem, hogy valamiféle ács-királyt jelent, nem pedig Krisztust, aki attól kezdve uralkodott, hogy a keresztfán elszenvedte a halált. Ezért mondja tehát Izajás is: „*mert gyermek született néktek és fiú adatott néktek* – miféle újdonság ez, ha nem az Isten fiáról mondja? – és adatott nektek, *akinek a fejedelemsége az ő vállán.*”⁸³ 12. Végül is a királyok közül melyik az, aki fejedelemségének jelvényeit a vállán hordja, és nem a fején, mint a királyok, hanem az agy közepében, mint a jóga? Nemde egyedül a világ királya, Jézus Krisztus hordta a vállán hatalmát és fenségét, vagyis a keresztet, hogy az előbbi jövődölésnek megfelelően, innen a fáról gyökörölje Őrként a talmát. Az Isten is erről a fáról sejteti Jeremiás által, amint mondani szokták: „*Pusztítsuk el a fát gyümölcsével együtt, és vágjuk ki az élők földjéből, hogy nevére se emlékezzenek többé!*”⁸⁴ S valóban, az ő testére is dobtak fát. Krisztus adott ennek értelmet, ti. a saját testét kenyérnek nevezve, azt a testet, amelyet korábban a próféta szintén kenyér színében hirdetett meg előre. 13. És ha még tovább kutatsz az Őr keresztjére célzó jövődöléseket, akkor elég lesz neked a 21. zoltár, amely Krisztus egész szenvedését magába foglalva, már akkor megénekli dicsőségét: „*Átlyuggatták* – mondja – *kezemet, lábamat,*”⁸⁵ ami a keresztén történet szenvedés sajátossága. És ismét, mikor az Atya segítségét kéri: „*Ments meg a zoroaszlán torokból,*” – vagyis a halál szájából – *engem, a megalázottat, a bölény szarvától!*”⁸⁶ – vagyis a kereszt csúcsától, ahogy már fentebb kimutattuk. 14. Ezt a keresztet sem Dávid, sem egyetlen zsidó király sem

Quam crucem nec ipse David passus est nec ullus regum Iudaeorum, ne putetis alterius alicuius prophetari passionem quam eius qui solus a populo tam insigniter crucifixus est. Nunc si omnes istas interpretationes respuerit et inriserit duritia cordis vestri, probabimus sufficere posse mortem Ch risti prophetatam, ut ex hoc quod non esset edicta qualis mors intellegatur per crucem evenisse nec alii deputandam fuisse passionem crucis quam cuius mors praedicabatur. 15. Nam mortem eius et passionem et sepulturam una voce Esaiae volo ostendere: *A facinoribus, inquit, populi mei perductus est ad mortem et dabo malos pro sepultura eius et divites pro morte eius, quia scelus non fecit nec dolus in ore eius inventus est; et deus voluit eximere a morte animam eius* et cetera. 16. Dicit etiam adhuc: *Sepultura eius sublata est e medio*. Nec sepultus enim est nisi mortuus nec sepultura eius sublata est e medio nisi per resurrectionem eius. Denique subiungit: *Propterea ipse multos in hereditatem habebit et multorum dividet spolia* – quis alius nisi qui † natus † est, ut supra ostendimus? – *pro eo quod tradita est in mortem anima eius*. Ostensa enim causa gratiae eius, pro iniuria scilicet mortis repensandae, pariter ostensum est haec illum propter mortem consecuturum post mortem, utique post resurrectionem, consecuturum. 17. Nam quod in passione eius accidit, ut media dies tenebresceret, Amos propheta adnuntiat dicens: *Et erit, inquit, in die illa, dicit dominus: occidet sol media die et te-*

szenvedte el, nehogy azt gondolhassátok, hogy itt valaki másnak a szenvedése van megjövendőlvé, mint egyedül azé, akit a nép oly jelképes módon feszített keresztre. Ha mindezeket a magyarázatokat elveti és kineveti és szívetek keménysége, mégis eléggé bizonyítjuk majd azt a tényt, hogy Krisztus halálát a próféta megjövendőlte, még akkor is, ha az nem szerepelt az Írásban: milyen halálfajta vár rá, de hogy azt a keresztben való szenvedésre kell vonatkoztatni, semmi másra, az benne volt a jövendőlésben. 15. Az ő halálát és szenvedését és temetését ugyanis Izsaiás egyetlen megnyilatkozásával a karom szemléltetni: *„Az én népem gaztettei vitték őt a halálba, a gonoszok mellett adok neki nyugvóhelyet és a gazdagok közé temetem, mert bűnt nem követett el és álnokság sem volt a szájában, és az Úr ki akarta ragadni lelkét a halálból. stb.”*⁸⁷ 16. Majd még hozzáteszi: *„sírja elvételét közölünk.”*⁸⁸ Nem temették volna el, ha nem lett volna halott, sírja sem vétetett volna el közölünk, hacsak nem a feltámadása miatt. Végül hozzáfűzi: *„Ezért osztályrészül adok neki s okakat, és hatalmasokkal osztozik a zsákmányon – ki más is lenne Ő, ha nem az, aki megszületett, ahogy már fennebb említettük – amiért halálra adta életét”*⁸⁹. Nyilvánvalóvá vált, hogy kegyelmének oka nem másban rejlik, mint az ellenszolgáltatásában jogtalanul elszenvedett haláláért; s egyszersmind az is nyilvánvaló lett, hogy Ő megindult a haláláért fogja elnyerni, és pedig halála, vagyis feltámadása után. 17. Mert az ő szenvedésekor történt meg, hogy délben sötét lett. Ámosz próféta ezt hirdeti szavával: *„És azon a napon – mondja az Úr Isten –, délben nyug-*

nebrescet super terram dies luminis et convertam dies festos vestros in luctum et omnia cantica vestra in lamentationem et imponam super lumbos vestros saccum et super omne caput calvitium et ponam eum quasi luctum dilecti et eos qui cum illo quasi diem maeroris. 18. Hoc enim et Moyses initio primi mensis novorum factorum vos prophetavit, cum omne vulgus filiorum Israelis ad vesperam agnum esset immolaturum, et hanc sollemnitatem diei huius id est paschae azymorum cum amaritudine manducatuos praecanebat et adiecit pascha esse domini id est passionem Christi, quod ita quoque adimpletum est, ut prima die azymorum interficeretis Christum. 19. Et ut prophetiae implerentur, properavit dies vesperam facere id est tenebras efficere, quae media die factae sunt, atque ita dies festos vestros convertit deus in luctum et cantica vestra in lamentationem. Post enim passionem Christi etiam captivitas vobis et dispersio obvenit praedicata ante per spiritum sanctum.

XI. 1. Nam et pro istis meritis vestris cladem vestram futuram Ezechiel nuntiat, et non solum in isto saeculo quae iam evenit, sed in die retributionis quae subsequetur. Quae clade nemo liberabitur, nisi qui passionem Christi quem respuitis fuerit obsignatus. 2. Sic enim scriptum est: *Et dixit ad me: fili hominis, vidisti quae seniores Israelis faciunt, unusquisque eorum in tenebris, unusquisque in cubiculo*

*szik majd le a nap, és fényes nappal sötétséget borítok a földre. Gyászra fordítom ünnepeiteket, és siralomra minden dalotokat; szörruhát hozok mindnyájatok derekára, és kopaszságot mindnyájatok fejére; olyanná teszem az országot, mintha az egyszülöttet gyászolná, végnapjuk a keservek napja lesz.*²⁹⁰ 18. Már Mózes is e lőre meghirdette, hogy ezt az újév első hónapján vigyének végbe, amikor is Izrael fiai közül mindenki estefelevágja a bárányt. És előre meghirdette azt is, hogy ennek a napnak – vagyis a húsvétnek – ünnepi eledelét, azaz a kovásztalan kenyeret keserűséggel fogyasztjátok majd el, és hogy ez az Úr húsvétja, vagyis Krisztus szenvedéséé, ami úgyszintén beteljesedett, hiszen a kovásztalan kenyér ünnepének első napján öltétek meg Krisztust. 19. És a jövődölések beteljesedése érdekében a nappal sietett éjjelre átváltani, vagyis, hogy sötétbe borult, méghozzá délben. Így a ti ünnepeiteket az Isten gyászra fordította, énekeiteket meg sírásra. Krisztus szenvedését követően pedig még a fogságotok és a szétszóródásotok is bekövetkezett, ahogy azt már a Szentlélek előre megmondta.

XI. 1. Ezekért a bűnhődést érdemlő vétkeitekért következik be vesztetek – hirdeti Ezékiel, és nem csak ebben a földi világban, ami már beteljesedett, hanem a végítélet napján is, ami majd elkövetkezik. Ettől a csapástól senki sem fog megszabadulni, csak az, aki az ártatlanok elutasított Krisztusnak a szenvedésével megvan jelölve. 2. Ekképpen találjuk ugyanis írva: „és mondta nekem (az Úr): ember fia, láttad, mit művelnek Izrael vénei, ki-ki közülük a sötétben, ki-ki a hálósobában

absconso? Quoniam dixerunt: non videt nos dominus, dereliquit dominus terram. Et dixit ad me: adhuc conversus videbis facinora maiora quae isti faciunt. 3. Et introduxit me ad limina ianuae domus domini quae aspicit ad aquilonem, et ecce illic mulieres sedentes et plangentes Tām uz. Et dixit dominus ad me: fili hominis, vidisti? Numquid modica domus Iuda, ut faciant facinora quae fecerunt? Et adhuc visurus es adfectiones maiores eorum. 4. Et introduxit me in aedem domus domini interioriorem, et ecce in liminibus templi domini inter medium elam et inter medium altaris quasi viginti et quinque viri: posteriora sua dederunt ad templum domini et facies suas contra orientem; hi adorabant solem. 5. Et dixit ad me: vides, fili hominis? Numquid pusilla domus Iuda, ut faciant facinora quae fecerunt hic? Quoniam impleverunt impietates suas, et ecce in psi quasi subsannantes, et ego faciam cum indignatione mea; non parcat oculus meus, sed neque miserebor; et clamabunt ad aures meas voce magna et non exaudiam eos, sed neque miserebor. 6. Et exclamavit in aures meas voce magna dicens: adproximavit vindicta civitatis huius. Et unusquisque habuit vasa exterminii in manu sua, et ecce sex viri veniebant a via portae altae quae aspiciebat ad aquilonem, et uniuscuiusque bipennis dispersionis erat in manu eius. 7. Et unus vir in medio eorum indutus podere et zona saphiri circa lumbos eius, et introierunt et steterunt proximi altaris

elbújva? Azt mondják ugyanis: nem lát minket az Úr, elhagyta az Úr országát. És mondta nekem: itt forgolódva látsz még nagyobb gaztetteket is, amelyeket ezek végbe visznek.” 3. Akkor levezetett az Úr temploma kapujának a bejáratához, amely északra néz. És íme, ott asszonyok ültek és Tammúzt siratták. És így szólt hozzám az Úr: ember fia, láttad? Vajon olyan kevéssé ad Júda háza magára, hogy elkövetik azokat a gaztetteket, a melyeket m egtettek? És m ég m egpillanthatod n agyobb elvetemültségeiket is. 4. És bevezetett engem az Úr házának belsejébe, és íme, az Úr templomának bejáratánál, az előcsarnok, és az oltár között, mintegy huszonöt férfi volt: háttal álltak az Úr szentélyének, és arccal kelet felé nézve, a napot imádták. 5. És szólt hozzám az Úr: látod, ember fia? Vajon olyan kishitű Júda háza, hogy megteszi azokat a gaztetteket, a melyeket itt elkövettek? Mivel az onban betelt istentelenségüktől a mérték, és mintha csak gúnyt űznének belőlünk, én is haragomban fogok cselekedni: szemem nem lesz hozzájuk kíméletes, és nem is fogok könyörölni rajtuk. Hangosan szólítgatnak majd, de nem hallgatom meg őket, s meg sem könyörülök rajtuk. 6. Akkor hangosan felkiáltott a fűlem hallatára mondván: „elérkezett ennek a városnak a büntetése. És máris mindegyikük kezében tartotta öldöklő szerszámain. És íme, hát férfiú közeledett az úton a magas kapu felől, amely északra nézett, és mindegyikük kezében a szétszórattatás kétélű kardja volt. 7. És volt közöttük középen egy férfiú, bokáig érő papi ruhába öltözve és ágyéka körül zafíróv, és valamennyien beléptek és helyet foglaltak a bronz oltár közelében és Izrael istenének dicsősége (amely fő-

aerei, et claritas dei Israelis ascendit a Cherubin quae fuit super ea in subdival domus. 8. Et vocavit hominem qui indutuserat podere, qui habuit super lumbos suos zonam, et dixit ad eum dominus: transi mediam Hierusalem et scribe signum in frontibus virorum qui gemunt et dolent super omnia facinora quae fiunt in medio eorum, et in his dixit ad <me> audientem: ite post eum in civitatem et concidite et nolite parcere oculis vestris, et ne misereamini senioris aut iuvenis aut virginis, et parvulos et mulieres interficite omnes ut perdelegantur, ad omnes autem super quos est Tau signum ne accesseritis, et a sanctis meis incipite. 9. Huius autem signi sacramentum, variis modis praedicatum, est in quo vita hominibus praestuebatur, in quod Iudaei non essent credituri, sicut Moyses ante nuntiabat in Exodo dicens: Eiciemini de terra in qua introibitis, et in nationibus illis non eritis in requiem, et erit instabilitas vestigii pedis tui, et dabit tibi deus cor taedians et tabescentem animam et oculos deficientes ut non videant, et erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos et non credes vitae tuae. 10. Ita quae quoniam impletae prophetiae per adventum eius id est per nativitatem quam supra memoravimus et passionem quam evidenter ediximus, propterea et Daniel signari visionem et propheten dicebat, quoniam Christus est signaculum omnium prophetatum adimplens omnia quae retro erant de eo nuntiata; post enim adventum eius et passionem ip-

löttük volt) alászállt a kerubtól, onnan, ahol a ház nyitott részében trónol. 8. És akkor hívta a férfiút, aki bokáig érő papi ruhába volt öltözve, s aki ágyékán övet viselt, és mondta neki az Úr: Járd végig Jeruzsálemet és tegyél jelet azon emberek homlokára, akik siránkoznak és szenvednek mindazon gáztett miatt, amely közöttük végbement. És többek között fülem hallatára mondta: „menjetelek utána a városba és pusztítsatok, és ne kímljetelek senkit szemetekkel, ne könyörüljetelek sem öregen, sem fiatalon, sem pedig a jadenon. A kisdedeket és a szennyeket mind öljétek meg, hogy írmagjuk se maradjon. Mindazokhoz pedig, akiken rajta van a jel, ne nyúljatok, és kezdjétek az én szentélyemnél.”⁹¹ 9. Ennek a jelnek a szentsége pedig különböző módon előre meg lett hirdetve, s ez az a jel, amelyre az emberiség élete épül, és amelyben az azsidók nem hittek, ahogy azt Mózes megjövendölte a „Kivonulás könyvében”, mondván: „kivetnek beneteket arról a földről, amelyre be fogtok lépni, és azon népek között nem lesz nyugalmatok, s a te lábad nyoma szintén bizonytalanságban lesz. Az Isten undorodó szívet és szenvedő lelket ad neked, és gyengén látó szemet, hogy ne lásson, életed pedig szemed előtt lesz a fán függve, és te nem fogsz hinni saját életednek.”⁹² 10. Így tehát, mivel beteltek a próféciák az ő eljövetelel, vagyis megszületésével, a mint fennebb már említettük, majd pedig szenvedése révén is, miként arról nyilvánvalóan tanúságot tettünk, éppen ezért mondta Dániel, hogy a látomás és a prófécia örökre meg lett pecsételve, mivel Krisztus a pecsétje minden prófétának, beteljesítve mindent, ami róla korábban jövendölve volt. Az ő eljövetele, halála és

sus iam non visio neque prophetae. Unde firmissime dicit adventum eius signare visum et prophetiam. 11. Itaque ostendentes et numerum annorum et tempus LX et II et dimidia ebdomadatum adimpletarum probavimus tunc venisse Christum id est natum, et septem et dimidia ebdomadatum, quae sunt subdivisae in abscissione priorum ebdomadatum, – intra quae tempora passum ostendimus Christum atque ita LXX ebdomadibus conclusis et civitate exterminate et sacrificium et unctionem exinde cessare. Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quod talis probatur qualis adnuntiabatur ut iam ex ista consonantia scripturarum, qua ex praeiudicio maioris partis adversus Iudaeos elocuti sumus; neque enim in dubium deducant vel negent quae scripta proferimus, ut ex hoc quoque paria esse scripturis divinis negare non possint, ut quae post Christum futura praecanebantur adimpleta cognoscantur. 12. Neque, nisi ille venisset post quem habebant expungi quae nuntiabantur, quae completa sunt etiam probarentur.

XII. 1. Aspice universas nationes de voragine erroris humani exinde emergentes ad dominum deum creatorem et Christum eius, et, si audes negare prophetatum, statim tibi promissio patris occurrit in psalmis dicens: *Filius meus es tu, ego hodie genui te; pete a me, et dabo*

szenvedése után nem volt már sem j el, sem pedig prófécia. Éppen ezért állítja a leghatározottabban, hogy eljövele megpecsételte a látomást. 11. Ilyen módon tehát feltártuk egyrészt az évek számát, másrészt pedig a betelt 62 hétnyi időt, s ezzel bebizonyítottuk, hogy Krisztus valóban akkor jött el, vagyis született meg. Ezenfelül még azt is megmutattuk, hogy a ma hét és fél hét végén, amely a korábbi hetektől le lett választva, szenvedett Krisztus, miután lejárt a 70 hét és be következett a város lerombolása, s ez t követően a áldozat és a ke net is megszűnt. Számunkra elég, hogy eddig kellően áttekintettük Krisztus fellépésének időbeli rendjét, a mely bizonyítottan olyan, amilyennek az Írások egybehangzóan előre megjósolták, miként arról a többség ítélete alapján a zsidók ellenében már sz óltunk. Azt a zonban ő k se m vonhatják két ségbe, és nem tagadhatják, amit az írások nyomán adunk elő. Miként lehetne ugyanis tagadni, a mik a sz ent Írásokban is így va nnak, és el kell ismerniük, hogy beteljesedtek azok a dolgok, amelyeket Krisztus eljövele utánra hirdettek a próféták. 12. Különben, ha Ő nem jött volna el, akivel beteljesedtek a jövendölések, akkor azokat sem lehetne bizonyítani, amelyek már végbe is mentek.

XII. 1. Nézd az összes népet, hogyan emelkedik fel az emberi tévedés örvényéből a teremő Úristenhez és az Ő Krisztusához, és ha v an hozzá me rszed, ho gy tagadd, a mit e gyszer már megjövendöltek, akkor nyomban szembeszáll veled a zoltárokb an az Atyától adott íg éret: „*Fiam vagy te, a mai napon nemz ettelek t éged. K ér d t őlem, és od aadom nek ed a*

tibi gentes hereditatem tuam et possessionem tuam terminos terrae. 2. Nec poteris alium dei filium dicere quam Christum aut terminos terrae David potius promissos qui intra unicum Iudaeam regnavit quam Christo qui totum iam orbem evangelii sui fide cepit, sicut per Esaiam dicit: *Ecce dedi te in dispositionem generis mei, in lucem gentium, aperire oculos caecorum, utique errantium, solvere de vinculis vinctos, id est de delictis liberare, et de domo carceris, id est mortis, sedentes in te nebris, ignorantiae scilicet.* Quae si per Christum eveniunt, non in alium erunt prophetata quam per quem expuncta consideramus.

XIII. 1. Igitur quoniam filii Israelis adfirmant nos errare recipiendo Christum qui iam venit, praescribamus eis ex ipsis scripturis iam venisse Christum qui praedicabatur, quamvis ex temporibus Danielis praedicantis probaverimus iam venisse Christum qui nuntiabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethleem Iudae. 2. Sic enim scriptum est in propheta: *Et tu, Bethleem, non minima es in ducibus Iudae; ex te enim exiet dux qui pascet populum meum Israel.* Si autem adhuc natus non est, qui processurus dux de tribu Iuda ex Bethleem nuntiabatur? 3. Oportebat enim eum de tribu Iuda et a Bethleem procedere. Animadvertimus autem nunc neminem de genere Israelis in civitate Bethleem remansisse exinde quo inter-

*nemzeteket örökségedül, s osztályrészedül a föld határait.*⁹³

2. És nem tudod azt mondani, hogy az Isten fia más, mint Krisztus, vagy hogy a föld határait inkább ígérte oda Dávidnak, aki egyedül Júdeán belül uralkodott, mint Krisztusnak, aki már az egész világot elfoglalta evangéliumának hitével, amint Izaiás közvetítésével is mondja: „*Megtettelek a népnek szövetségül, és a nemzeteknek világossággul, hogy nyisd meg a vakok szemét,*– ti. a tévelygőket –, *kioldani bilincseikből a rabokat* – ti. megszabadítani őket a bűntől – *és a tömlöcből azokat,*– ti. a halálból – *akik a sötétségben ülnek.* – ti. a tudatlanságban élőket.”⁹⁴ És ha ezek Krisztus által következnek be, nem mással kapcsolatban lesznek megjövendölve, hanem azzal kapcsolatban, aki által, úgy véljük, meg is valósultak.

XIII. 1. Tehát, mivel Izrael fiai azt állítják, hogy mi tévedünk, a miért elfogadjuk Krisztust, a ki már eljött közénk, ezért írjuk ide nekik magukból az Írásokból, hogy már el is jött a megjelentett Krisztus. Jóllehet, már Dániel próféta idejéből bizonyítottuk, a ki őt előre meghirdette, hogy már leszállt közénk Krisztus, akit megjövendöltek. Ő a júdeai Betlehemben kellett, hogy szülessen. 2. Így van írva a prófétánál: „*És te Betlehem, nem vagy-e a legkisebb Júda városai között; és lám, belőled fog származni a vezér, aki majd vezeti az én népet, Izraelt.*”⁹⁵ És ha mostanig nem született még meg, akkor ugyan ki lesz a vezér, a ki Júda törzséből megszületik majd Betlehemben? 3. Ugyanis neki Júda törzséből és Betlehemből kellene származnia. Viszont megállapítjuk, hogy mára már senki sem maradt Júda nemzetségéből Betlehem városában,

dictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Iudaeorum, ut hoc quoque esset adimpletum, id est propheta: 4. *Terra vestra deserta, civitates vestrae igni exustae* – id est quod belli tempore eis evenerit –, *regionem vestram in conspectu vestro exterius comedent, et deserta et subversa erit a populis alienis*, id est a Romanis. Et alio loco sic propheta dicit: *Regem cum claritate videbitis*, id est Christum facientem virtutes in gloriam dei patris, *et oculi vestri videbunt terram de longinquo*, quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Hierusalem prohibitis ingredi in terram vestram de longinquo eam oculis tantum videre permissum est; *anima*, inquit, *vestra meditabitur timorem*, scilicet quod tempore excidii sui passi sunt. 5. Quomodo igitur nascetur dux de Iuda et quatenus procedet de Bethlehem, sicut divina prophetarum volumina nuntiant, cum nullus omnino sit illic in hodiernum derelictus ex Israele, cuius ex stirpe possit nasci Christus? Si enim secundum Iudaeos adhuc non venit, cum venire coeperit unde unguetur? 6. Lex enim praecepit in captivitate non licere unctionem chrismatis regalis confici. Si autem iam nec unctio est illic, ut Daniel prophetavit – dicit enim *exterminabitur* –, ergo iam non est illic unctio, quia nec templum ubi erat cornu de quo reges unguebantur. 7. Si ergo non est unctio, unde unguetur dux qui nascetur in Bethlehem aut quomodo procedet

amióta meg van tiltva, hogy e vidéknek még a határában is bármennyi zsidó elidőzzön, nehogy még beteljesedjenek a próféta szavai: 4. „Országotok pusztaság, városaitokat tűz emésztette meg.– vagyis, ami háború idején fog majd történni velük – földeteket szemetek láttára idegenek élik fel, és pusztaság az, mintha idegenek dúlták volna fel”⁹⁶ – azaz a rómaiak. Más helyen így szól a próféta: „Szemed a királyt szépségében nézi majd,– vagyis Krisztust, aki hatalmas dolgokat művel az Atya dicsőségére – és me sszire t erjedő földet lát.”⁹⁷ – minél nektek, akiknek Jeruzsálem lerombolása után büntetést érdemlő tetteitek miatt megtiltották, hogy bemenjetekek ama földetekre, amelyeket csak szemetekkel pillanthattok meg a távolból. „Lelketek – mondja – visszaemlékezik még a félelemre.”⁹⁸ – arra ti., amelyet a pusztulás idején éltetek át. 5. Akkor hát most már, hogyan születik majd vezér Júdeából, és mennyi idő múlva fog eljönni Betlehemből, amint a próféták szent tekercsei hirdetik, hiszen egyáltalán senki sem maradt mára ott Izraelből, akinek törzséből Krisztus megszülethetne? Így hát, ha a zsidók szerint eddig még nem jött el, akkor eljövetelekor ugyan ki fogja felkenni? 6. A törvény ugyanis előírja, hogy rabságban nem szabad királyi olajat készíteni. Ha tehát kenet sincsen ott, a mint Dániel hirdette, a ki ugyanis ez t mondja róla – „el fog fogyni”⁹⁹ – vagyis már olaj sincsen ott, mivel már templom sincsen, ahol a szarv volt, amelyből a királyokat felkenték. 7. Ha tehát sincsen balzsam, hogyan kenik fel az új királyt, aki meg fog születni Betlehemben, vagy hogyan származhat Betlehemből, mikor Izrael törzséből sen-

de Bethleem, cum de semine Israelis nullus omnino sit in Bethleem? 8. Iterato denique ostendamus et venisse iam Christum secundum prophetas et passum et in caelis iam receptum et in de venturum secundum praedicationes prophetarum. 9. Nam post adventum eius secundum Danielem quod ipsa civitas exterminari haberet, legimus et ita factum recognoscimus. Dicit enim scriptura sic: civitatem et sanctum simul ex terminari cum duce. Quod ducere? Indubitate qui de Bethleem et de tribu Iuda esset processurus. 10. Unde et manifestum est, quod civitas simul eo tempore exterminari deberet, cum ducator eius in ea pati haberet secundum, scripturas prophetarum dicentium: *Expandi manus meas tota die ad populum contumacem et contradicentem mihi, qui ambulant via non bona sed post peccata sua.* Item in psalmis: *Exterminaverunt manus meas et pedes, dinum eraverunt omnia ossa mea; ipsi autem contemplati sunt et viderunt me, et: In siti mea potaverunt me aceto.* 11. Haec David passus non est, ut de se merito dixisse videatur, sed Christus qui crucifixus est: manus et pedes non exterminantur nisi eius qui in ligno suspenditur. Unde et ipse David regnaturus ex ligno dominum dicebat; nam et alibi propheta ligni huius fructum praedicat dicens: *Terra dedit benedictiones suas,* utique illa terra virgo nondum pluviis irrigata nec imbribus fecundata, ex qua homo tunc primum plasmatus est,

ki sincs már Betlehemben? 8. Végül ismételten bemutatjuk, hogy Krisztus eljött a próféták szerint, és szenvedett és visszafogadták a mennybe és onnan fog eljönni, a próféták jóvendölései szerint. 9. Azt olvassuk, hogy az ő eljövetele után, Dániel szerint magát a város lerombolják, és hogy ez valóban így lett, azt belátjuk. Így mondja ugyanis az írás: város és szentély együtt ér véget a vezérrel. Milyen vezérrel? Kétségkívül azzal, aki Betlehemből és Júda törzséből kell, hogy származzon. 10. Éppen ez ért nyilvánvaló, hogy a városnak ugyanabban az időben kellett elpusztulni, mikor vezetője benne szenvedett a próféták szavai szerint, akik ezt mondják: *„minden nap kiterjesztem kezemet a makacs és ellenem lázongó nép felé, amely nem jó úton jár, hanem saját bűnei útján.”*¹⁰⁰ A zoltárokból szintén ez áll: *„Átszúrták kezeimet és lábaimat, megszámlálták minden csontomat. Ők szemlélték és néztek engem.”*¹⁰¹ és *„szomjamban ecet telítettek.”*¹⁰² 11. Ezeket nem Dávid szenvedte el, hogy joggal mondhatná magáról, hanem Krisztus, akit keresztre feszítettek: kezét-lábát ugyanis neki kötözték meg, akit keresztre feszítettek. Éppen ezért maga Dávid mondta, hogy az Úr a fa magasából fog uralkodni. Egy másik helyen egyébként a próféta ennek a fának a gyümölcsét jóvendölte meg, mondván: *„a föld megteremte gyümölcsét,”*¹⁰³ természetesen: a szőlőföld, a melyet zápor még nem öntözött, eső nem termékenyített meg, a melyből egykor először teremtetett ember, s a melyből most Krisztus teremtetett, test szerint egy szőlőtől. *„És a fa – úgymond – megteremte gyümölcsét.”*¹⁰⁴ Nem az a fa, amely a paradicsom-

ex qua nunc Christus secundum carnem ex virgine natus est; *et lignum*, inquit, *tulit fructum suum*, non illud lignum in paradiso quod mortem dedit protoplastis, sed lignum passionis Christi unde vita pendens a vobis credita non est. 12. Hoc enim lignum tunc in sacramento, cum Moyses aquam amaram indulcavit unde populus qui siti periebat in eremo bibendo revixit, sicuti nos qui de saeculi calamitatibus extracti in quo commorabamur siti pereuntes, id est verbo divino probati, ligno passionis Christi per aquam baptismatis potantes fidem quae est in eum reviximus. 13. A qua fide Israel excidit secundum Hieremiam prophetam dicentem: *Mittite, interrogate nimis, si facta sunt talia, si mutabunt gentes deos suos et isti non sunt dii; populus autem meus mutavit gloriam suam, ex quo nihil proderit ei; expavit caelum super iusto*. Et quando expavit? Indubitate quando passus est Christus. 14. *Et horruit*, inquit, *plurimum nimis*. Et quando horruit nimis nisi in passione Christi, cum terra quoque contremuit et sol media die tenebricavit et velum templi scissum est et monumenta dirapta sunt? *Quoniam*, inquit, *duo haec nequam fecit populus meus: me dereliquerunt fontem aquae vitae et foderunt sibi lacus contritos qui non poterunt aquam continere*. 15. Indubitate non recipiendo Christum fontem aquae vitae lacus contritos coeperunt habere, id est synagogas in dispersiones gentium, in qui-

ban ha lált hozott a z első teremtményekre, ha nem Krisztus szenvedésének a fája, a hová a z a z é lett elfüggesztve, amelynek ti nem adtok hitelt. 12. Ez a fa már akkor is betöltötte szentségét, amikor Mózes a sós vizet megédesítette vele. Tőle éledt újra a pusztaságban szomjúságától csaknem elvesző nép, amint ivott belőle, ahogy mi is, akiket a világ bajaiból ragadott ki, amelyekbe bezárva már csaknem belefulladtunk a szomjúságtól, vagyis az isten ígétől elzárva, de Krisztus szenvedésének keresztje jegyében, a kereszttség vize által ittunk a hitből és általa újjáéledtünk. 13. Ettől a hittől esett el Izrael Jeremiás próféta szerint, aki azt mondja: *„Küldjete k ö v e t s é g e t, é s t ű z e t e s e n é r d e k l ő d j e t e k, v a j o n t ő r t é n t - e v a l a h a h a s o n l ó d o l o g, f e l c s e r é l t e - e v a l a m e l y n e m z e t i s t e n e i t, j ó l l e h e t a z o k n e m i s i s t e n e k? A z é n n é p e m a z o n b a n f e l c s e r é l t e a z ő d i c s ő s é g é t, a m i b ő l s e m m i s e m l e t t j a v á r a n e k i. A z é g e b b e b e l e r e m e g e t t.*”¹⁰⁵ És mikor remegett meg? Kétségkívül akkor, mikor Krisztus kínhalált szenvedett. 14. *„É s – m o n d j a – r e t t e n e t e s e n e l b o r z a d t.*”¹⁰⁶ És mikor borzadt el, ha nem Krisztus szenvedésekor, a mikor a föld is megrázkódott, a nap is elsötétedett délben, a templom függőnye elszakadt, és a sírok kettészakadtak? *„M e r t – m o n d j a – k é t s z e r e s g o n o s z s á g o t k ö v e t e t t e l n é p e m: e l h a g y o t t e n g e m, a z é l ő v i z e k f o r r á s á t, é s a z e m b e r e k m a g u k n a k á s t a k v i z g y ű j t ő k e t, a m e l y e k n e m t u d t á k a v i z e t m a g u k b a n t a r t a n i.*”¹⁰⁷ 15. Kétségkívül, amikor nem fogadták el Krisztust, az élő vizek forrását, akkor kezdték el a vízgyűjtőket, vagyis a népek szétszórására szolgáló zsinagógákat építeni, a melyekben már nem lakozott a Szentlélek, miként a

bus iam spiritus sanctus non immoratur, ut in praeteritum in templo commorabatur ante adventum Christi qui est verum dei templum. 16. Nam et istam sitim divini spiritus eos passuros praedicat propheta dicens: *Ecce qui serviunt mihi manducabunt, vos autem esurietis; servientes mihi potabuntur, vos autem sitietis et a contribulatione spiritus ululabitis; remittetis enim nomen vestrum in satietatem electis meis, vos autem interficiet dominus; eis autem qui serviunt mihi nomen nominabitur novum quod benedicetur in terris.* 17. Adhuc huius ligni sacramentum etiam in Regnorum legimus celebratum. Nam cum filii prophetarum super flumen Iordanem lignum securibus caederent, exsiliit ferrum et mersum est in flumine, atque ita Helisaeo propheta superveniente petunt ab eo filii prophetarum, uti ferrum flumini quod immersum fuerat erueret. 18. Atque ita Helisaeus accepto ligno et misso in eum locum ubi submersum fuerat, ferrum statim supernavit, quod receperunt filii prophetarum, et lignum mersum est. Ex quo intellexerunt, quod Heliae spiritus in eum sit repraesentatus. 19. Quid manifestius huius ligni sacramento, quod duritia huius saeculi mersa in profundo erroris et a ligno Christi id est passionis eius in baptismo liberatur, ut quod perierat olim per lignum in Adam id restitueretur per lignum Christi, nobis scilicet qui successimus in loco prophetarum eas sustinentes hodie in

múltban a templomban időzött, mielőtt Krisztus eljött volna, aki Isten igazi temploma. 16. Mert azt is előre hirdette a próféta, hogy a Szentlélek után fognak szomjazni, ezt mondván: „Meglátjátok, szolgálaim esznek, ti meg éhen maradtok. Meglátjátok, hogy szolgálaim isznak, ti meg szomjazni fogtok és ordítani fog szívetek fájdalmában. Választottaim átok gyanánt használják majd hátrahagyott neveteket, titeket pedig meg fog ölni az Úr! Azokat azonban, akik nekem szolgálnak, új néven fogják nevezni, amelyet áldanak majd a földön.”¹⁰⁸ 17. Olvastuk már a K irályok könyvében, hogy tisztelték ennek a fá nak a szentségét. Mert mikor a próféták fiai a Jordán folyó mellett fejszéssel vágták a fát, kiesett a vasfej és a folyóba merült, és mivel éppen ekkor Elizeus próféta arra járt, tőle kérték a próféták fiai, hogy a vasat, mely a vízbe merült, vegye ki. 18. Ekkor ped ig E lizeus, m iután m egragadott eg y fa ágat, a rra a helyre dobta, ahol a va s elmerült, mely ekkor nyomban felemelkedett. Ezt a próféták fiai kiemelték, a fa azonban elsüllyedt. Ebből megértették, hogy Illés lelke éledt benne újjá. 19. Mi nyilvánvalóbb ezen fa szentségénél? E század durvasága ugyanis a bűnök mélyére merült alá, és Krisztus fája, vagyis szenvedése a keresztségben szabadította meg azért, hogy az, ami valamikor Ádámmal a fa által elveszett, azt Krisztus fája szerezzé v issza, má rmint n ekünk, a kik a p róféták h elyébe léptünk és ugyanazokat a szenvedéseket viseljük el Isten valóságos tiszteletéért ebben a világban, mint amelyeket a prófétáknak m indig is e l kellett v iselniük: 20. eg yeseket megköveztek, má sokat e lűztek, t öbbeket ped ig m egöltek, a mit a

saeculo quae semper passi prophetae propter divinam religionem; 20. a lios e nim lapidaverunt, a lios fugaverunt, plures vero ad necem tradiderunt, quod negare non possunt. Hoc lignum sibi et Isaac filius Abrahae ad sacrificium ipse portabat, cum sibi eum deus hostiam fieri praecepisset. 21. Sed quoniam haec fuerant sacramenta quae temporibus Christi perficienda servabantur, et Isaac cum ligno servatus est ariete oblato in vepre cornibus haerente et Christus suis temporibus lignum humeris suis portavit inhaerens cornibus crucis corona spinea capiti eius circumdata. Hunc enim o portebat pro omnibus gentibus fieri sacrificium qui *tamquam ovis ad victimam ductus est et velut agnus coram tondente se sine voce sic non aperuit os suum*. 22. Hic enim Pilato interroganti nihil locutus est; *in humilitate enim iudicium eius sublatum est. Nativitatem autem eius quis enarrabit?* Quare? Quia nullus omnino hominum nativitatis Christi fuit conscius in conceptu, cum virgo Maria a verbo dei praegnans inveniretur, et quia tolleretur a terra vita eius. 23. Cur ita? Quia post resurrectionem eius a mortuis quae die tertia effecta est caeli eum receperunt secundum prophetiam emissam huiusmodi: *Ante lucem surgent ad me dicentes: eamus et revertamur ad dominum deum nostrum, quoniam ipse eripiet et liberabit nos post biduum die tertia*, quae est resurrectio eius gloriosa, cuius neque nativitatem neque

zsidók nem tudnak letagadni. Ezt a fát vitte magával maga Izsák, Ábrahám fia is az áldozathoz, amikor az Úr elrendelte, hogy ő legyen az áldozat. 21. Azonban, mivel ezeknek a szentségeknek Krisztus idejében kellett végbemenniük, ezért Izsák a fájával együtt megmenekült, mert ő egy a bozótban szarvánál fennakadt kőst áldozott fel, s Krisztus volt az, aki a maga idejében a fát a saját vállán hordozta úgy, hogy a kereszt szarvaira tapadt és töviskorona övezte a fejét. Ő kellett, hogy legyen az áldozat minden népért, ő, aki *„Mint a juh, amelyet leölni visznek, vagy amint a bárány elnémul nyírója előtt, ő sem nyitotta ki a száját.”*¹⁰⁹ 22. Ő az őt kérdező Pilátushoz sem beszélt. *„Erőszakos ítélettel végeztek vele.”*¹¹⁰ Születését *ki fogja elbeszélni?*¹¹¹ Miért? Azért, mert Krisztus születésének titkába fogantatása kápcsán egyáltalán senki sem volt beavatva az emberek közül, midőn Mária Isten szavára szűzen várandós lett. És Jézus még életében lett az égbe véve erről a földről. 23. Miért van ez így? Mert a halálból való feltámadása után, ami a harmadik napon történt, visszafogadták őt a mennybe, ésped így úgy, hogy a próféciák nyilvánította: *„Napkelte előtt felkelnek, így szólva hozzám: „menjünk és térjünk vissza az Úrhoz, a mi Istenünkhöz, mivel ő fog minket kiragadni és megszabadítani két nap elteltével a harmadik napon.”*¹¹² Ez nem más, mint az ő dicsőséges feltámadása, akinek sem a születését, sem pedig halálát nem ismerték el a zsidók: a földről az ég fogadta be őt, ahonnan korábban maga a Szentlélek jött el a szűzhöz. 24. Mivel tehát a zsidók mostanáig kitaranak amellett, hogy Krisztus még nem jött el, amit

passionem Iudaei agnoverunt: de terra in caelos eum recepit, unde et venerat ipse spiritus ad virginem. 24. Igitur quoniam adhuc contendunt Iudaei necdum venisse Christum quem tot modis adprobavimus venisse, recognoscant Iudaei exitum suum quem post adventum Christi relaturi praedicabantur ob impietatem qua eum et despexerunt et interfecerunt. Primo enim ex qua die secundum dictum Esaiae proiecit hominem a bominamenta sua aurea et argentea quae fecerunt adorare vanis et nocivis, id est ex quo gentes nos dilucidati pectora per Christi veritatem proiecimus idola, vident Iudaei et quod sequitur expunctum. 25. Tulit enim dominus Sabaoth a Iudaeis et ab Hierusalem inter cetera et sapientem architectum qui aedificat ecclesiam, dei templum et civitatem sanctam et domum domini. Nam exinde destitit apud illos dei gratia et mandatum est nubibus, ne pluerent imbrem super vineam Sorech, id est caelestibus beneficiis, ne provenirent domui Israelis. 26. Fecerat enim spinas ex quibus Christum coronaverat et non iustitiam sed clamorem quo in crucem eum extorserat. Et ita subtractis charismatis prioribus lex et prophetiae usque ad Iohannem fuerunt et piscina Bethesda usque ad adventum Christi: valetudines ab Israele curare desiit a beneficiis dei inde, cum ex perseverantia furoris sui nomen domini per ipsos blasphemaretur, sicut scriptum est: *Propter vos nomen domini*

pedig sokféleképpen bebizonyítottuk, ismerjék el saját végüket, amelyet a jövődőlés szerint Krisztus eljövetele után kell elszenvedniük, a miért i stentelenségükben me gvetették é s megölték ő t. Először is I zaiás sz erint attól a n aptól kezdve, hogy az ember elvetette azokat az arany és ezüst szörnyűségek, amelyeket azért készítettek, hogy haszontalan és ártalmas sz ertartásokkal i mádják ő ket, va gyis a zóta, h ogy m i, pogányok, m iután K risztus iga zsa ga me gvilágosította s zívünk, elvetettük a bálványokat, látják ezt a zsidók is, és azt is, h ogy a t ovábbi jövődölések is bet eljesedtek. 25. El vette ugyanis az Úr, a se regek Istene, a z sidóktól és Jeruzsálemtől többek között azt a bölcs építő mestert is, aki felemeli az egyházat, Isten templomát és a sz ent várost, valamint az Úr házát. Ettől kezdve ugyanis elhagyta őket az Isten kegyelme, és parancsot kaptak a felhők, hogy ne hullassanak esőt Szórák szőlőjére, vagyis az égi jótétemények ne szálljanak többé Izrael há zára. 26. T övist t ermett ug yanis, a mellyel K risztust megkoronázta, és nem igazságot hozott, hanem ordítózásba kezdett, s így feszítette ő t keresztre. És ezáltal a zsidók elestek a korábbi kegyelmi ajándékoktól, törvény és próféták csak Jánosig voltak, Betsaida medencéje pedig csupán Krisztus eljöveteléig működött, hogy Izrael gyengeségeit meggyógyítsa, ezután már e nép nem részesült a jótéteményekből, mivel kitarva d ühükben a z Úr n evét k áromolták, a mint í rva va n: „*miattatok káromolják az Úr nevét a pogányok között.*”¹¹³ Tőlük indult el ugyanis a gyalázat időszaka, és az a köztes idő, amely Tiberiustól egészen Vespasianusig tart. Amikor mind-

blasphematur in gentibus. Ab illis enim incepit infamia, et tempus medium a Tiberio usque ad Vespasianum. Qui cum ista commisissent nec intellexissent Christum in tempore suae visitationis venientem, facta est terra eorum deserta et civitates eorum igni exustae; regionem ipsorum sub eorum conspectu extraneis devorantibus derelicta est filia Sion tamquam specula in vinea, velut in cucumerario casula, ex quo scilicet Israel dominum non cognovit et populus eius non intellexit, sed dereliquit magis et ad indignationem provocavit sanctum Israelis. 27. Sic et machaerae condicionalis comminatio: *Si nolueritis nec o baudieritis, gladius vos comedet.* Ex quo probamus machaeram Christum fuisse, quem non audiendo perierunt, qui et in psalmo dispersionem eius postulat a patre dicens: *Disperge eos in virtute tua.* Qui et rursus per Esaiam in exustionem eorum perorans: *Propter me, inquit, haec facta sunt vobis; in anxietate dormietis.* 28. Haec igitur cum pati praedicarentur Iudaei propter Christum et passos eos inveniamus et in dispersionem demorari cernamus, manifestum est propter Christum Iudaeis ista accidisse conspirante sensu scripturarum cum exitu rerum et ordine temporum. 29. Aut si nondum venit Christus propter quem haec passuri praedicabantur, cum venerit ergo patientur. Et ubi tunc filia Sion relinquenda quae in Iudaea hodie <non> est? Ubi civitates

ezeket elkövelték és nem értették meg, hogy maga Krisztus jött el kijelölt látogatása idején, földjük elhagyottá lett, és városaik tűz martalékává váltak. Hazájukat szemük láttára idegenek élík fel, és Sion leánya el lett hagyva, mint őrhely a szőlőben, va gy m int k unyhó a z u borkaföldön, a zóta va n ez ugyanis, amióta Izrael nem ismerte fel az Urat, és a nép nem értette meg őt, sőt inkább még el is hagyta, és ezzel méltatlankodásra készítette Izrael szentjét. 27. Így érthető a karddal való feltételes fenyegetés is: *„ha nem ak artok meghallgatni engem, kard emészt el benneteket.”*¹¹⁴ Ennek alapján bizonyítjuk: Krisztus volt a kard, akinek meg nem hallgatása miatt elvesztek, és a ki a z soltárban a z sidók szétszórását kérte az Atyától, m ondván: *„hatalmaddal sz órd sz erteszték ő k et!”*¹¹⁵ Nemde szintén ő kéri rájuk a romlást Izaiás szavaival, mondván: *„Miattam – így szól – történtek ezek veletek, ott hevertetek majd gyötrelmeitekben.”*¹¹⁶ 28. Mivel tehát már előre meg lett hirdetve, hogy a z sidóknak mindezeket el kell szenvedniük Krisztusért, és látjuk, hogy el is szenvedték, és látjuk, hogy valóban szétszórásban van részük, nyilvánvalóvá válik, hogy Krisztus miatt történtek ezek a zsidókkal, az írások értelmének, a dolgok kimenetelének és az időrendnek megfelelően. 29. Tegyük fel, hogy még nem jött el Krisztus, aki miatt a j övendülés alapján mindezeket el kell szenvedniük: akkor ezeket fogják elszenvedni, ha majd eljön. De hol lehet már akkor Sion leányát elhagyni, ha ő ma má r nem létezik Júdeában? H ol lehet má r o tt felégetni a vá rosokat, m ikor azok má r r omba d ölték? H ol lehet szétszórni a zt a n épét,

exurendae quae iam in tumultibus? Ubi dispersio gentis quae iam extorris est? Redde statum Iudaeae quem Christus inveniatur et alium contendere venire.

XIV. 1. Discite nunc ex abundantia erroris vestri ductum. Duos dicimus Christi habitus a prophetis demonstratos, totidem adventus eius praenotatos: unum in humilitate, utique primum, cum tamquam ovis ad victimam deduci habebat et tamquam agnus ante tonsentem sine voce sic non aperiens os, ne aspectu quidem honestus. 2. *Adnuntiavimus enim, inquit, de illo: sicut puerulus, sicut radix in terra sitiens, et non erat ei species neque gloria, et vidimus eum et non habebat speciem neque decorum, sed species eius inhonorata, deficiens citra filios hominum, homo in plaga positus et sciens ferre infirmitatem, scilicet ut positus a patre in lapidem offensionis et minoratus ab eo modicum citra angelos, vermem se pronuntians et non hominem, ignominiam hominis et abiectiorem populi.* 3. Quae ignobilitatis argumenta primo adventui competent sicut sublimitatis secundo, cum fiet iam non lapis offensionis nec petra scandali, sed lapis summus angularis post reprobationem assumptus et sublimatus in consummationem et petra sane illa apud Daniele de monte praecisa quae imaginem saecularium regnorum comminuet et conteret. 4. De quo secundo adventu eius prophetae: *Et ecce cum nubibus caeli tamquam filius hominis veni-*

amely má r földönfutó? A dd v issza há t J údeának á llamát, hogy Krisztus rátalálhasson, és akkor állítsd, hogy eljön majd egy másik Krisztus.

XIV. 1. Fogjátok fel most hát a tények bőségéből, hogy mi is tévedéseknek a vezérelve. Azt állítjuk, hogy Krisztus két állapotát jelezték előre a p róféták, és ug yanannyi eljövételét is jósolták meg: az egyiket, az elsőt, megaláztatásában, amikor mint juhott vitette magát áldozati leölésre, és mint bárány némult el n yírója e lött, sz óra se m n yitva a sz áját, s b izony kinézése sem volt tiszteletet parancsoló. 2. *„Hírül adtuk róla ugyanis – mondja –, úgy nőtt fel előttünk, mint a kisgyermek, és mint a gyökér a szomjas földből. Nem volt neki sem szépsége, sem dicsősége, hiszen láttuk őt, és nem v olt sem s zép sem d íszes. Megvetett volt, utolsó az emberek fiai között, a fájdalemak férfia, aki el tud ta viselni a bet egséget;”*¹⁷, akit maga az Atya állított oda a megbotráncozás kövének és helyezett egy rövid időre az angyalok alá mint olyat, aki féregnek és nem embernek mondta magát, ha nem a z emberek gyalázatának, a n ép megvetettjének. 3. Ezek a megbélyegző jegyek első eljövételéhez illenek, ahogy a fenség jegyei a másodikhoz, amikor már nem lesz többé a botrány köve és a bo tlás sziklája, hanem az a fő szegletkő, amelyet a földi elutasítást követően fölemeltek és végül is a csúcson helyeztek el. És bizony ezt a követ Dániel szerint a h egyből vágták ki, s l e fogja dönteni és össz e fogja törni az evilági királyságok képmásait. 4. A má sodik eljövételéről a próféta ezt mondja: *„Majd azt láttam az éjszakai látomásban, hogy íme, az ég felhőiben valaki jött, aki olyan volt,*

ens venit usque ad veterem dierum et aderat in conspectu eius et qui adsistebant adduxerunt illum; et data est ei potestas regia et omnes nationes terrae secundum genus et omnis gloria serviens illi et potestas illius aeterna quae non auferetur et regnum eius quod non corrumpetur. 5. Tunc scilicet speciem honorabilem et decorem habiturus est indeficientem supra filios hominum – *tempestivus enim decore ultra filios hominum; effusa est gratia in labiis tuis, propterea benedixit te deus in saecula; accingere enses tuos circa femur tuum, potentissime tempestivitate et pulchritudine tua* –, cum et pater, posteaquam diminuit illum modicum quid citra angelos, gloria et honore coronavit illum et subiecit omnia sub pedibus eius. 6. Et tunc cognoscent eum quem pupugerunt et caedent pectora sua tribus ad tribum, utique quod retro non agnoverint eum in humilitate condicionis humanae constitutum. *Et homo est*, inquit Hieremias, *et quis cognoscet illum*, quia et *nativitatem eius*, inquit Esaias, *quis enarrabit?* 7. Sic et apud Zachariam ait in persona Iesu, immo et in ipsius nominis sacramento verissimus sacerdos patris Christus ipsius duplici habitu in duos adventus deliniatur: primo sordibus indutus id est carnis passibilis et mortalis indignitate, cum et diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Iudae traditoris qui eum etiam post baptismum temptaverat, dehinc spoliatus pristinas sordes, exornatus podere et mitra et cidari

*mint az Emberfia, s amikor az Ősöregig eljutott, az ő színe elé vitték, és ő ha talmat, méltóságot és országot adott neki, hogy minden nép, törzs és nyelv neki szolgáljon, és hatalma örök hatalom legyen, amely meg nem szűnik, és országa olyan, amely el nem pusztul.*¹¹⁸ 5. Akkor ugyanis tiszteletre méltó lesz a külseje és szépség árad majd belőle, és dicsősége nem lesz kisebb az emberek fiaiénál. Helyénvaló – mondja ugyanis –, hogy sugárzása felülmúlja az emberek fiait; „Ékeőbb vagy az emberek fiainál, kedvesség ömlik el ajkadon, azért áldott meg téged örökre az Isten. Kösd fel derekadra kardodat, te hős, dicsőségedet és ékességedet.”¹¹⁹ – mivel az Atya, miután kissé megalázta őt az angyalok előtt, végül is dicsőséggel és tisztelettel koronázta, és mindent a láb alá vetett. 6. Akkor majd megismerik őt a zok, a kik átszúrták, és mellüket verik, egyik törzs a másik után, bizonyosan azért, mert nem ismerték fel előbb az emberi test megalázottságában: „És ő ember – szól Jeremiás – de ki ismeri őt?”¹²⁰ ugyanis Izaiás is mondja „Születését ki fogja elbeszélni?”¹²¹ 7. A mint Zakariásnál elhangzik: Jézus a maga személyében, sőt magának felséges nevének a titkával is az Atya igaz főpapja, Krisztus, két különböző formában, két eljövétel alkalmával: először nyomorúságba öltözve, vagyis a szenvedő és halandó test méltatlanságában tűnik fel, amikor a sátán ellen is harcol, aki Júdás árulásának értelmi szerzője, s aki őt már a megkeresztelkedése után is megkísértette. Ezután viszont levetette a régi nyomorúságát és felékesítette magát főveggel és nagyszerű fejéssel, vagyis a második eljövetelekor olyannak mutatkozott, mint aki elnyerte a dicsősé-

munda id est secundi adventus, quoniam gloriam et honorem adeptus demonstratur. 8. Nec poteritis eum Iosedech filium dicere qui nulla omnino veste sordida sed semper sacerdotali fuit exornatus nec umquam sacerdotali munere privatus, sed Iesus iste Christus dei patris summi sacerdos qui primo adventu suo humanae formae et passibilis venit in humilitate usque ad passionem, ipse effectus etiam hostia per omnia pro omnibus nobis, qui post resurrectionem suam indutus podere sacerdos in aeternum dei patris nuncupatur. 9. Sic enim et duorum hircorum qui ieiunio offerebantur faciam interpretationem. Nonne et illi utrumque ordinem Christi qui iam venit ostendunt, pares quidem atque consimiles propter eundem domini conspectum, quia non in alia venturus est forma, ut qui agnosci habet a quibus et laesus est; unus autem eorum circumdatus cocci non male dictus et consputatus et convulsus et compunctus a populo extra civitatem abiciebatur in perditionem, manifestis notatus insignibus Christi passionis qui cocci nea circumdatus veste et consputatus et omnibus contumeliis afflictus extra civitatem crucifixus est; alter vero pro delictis oblatus et sacerdotibus tantum templi in pabulum datum secundae repraesentationis argumenta signabat, quia delictis omnibus expiatis sacerdotes templi spiritualis id est ecclesiae dominicae gratiae quasi visceratione quadam fruerentur ieiunantibus ceteris

get és a tiszteletet. 8. Nem mondhatjátok őt Jehocadak fiának, mivel a z so ha n em j árt sz egényes r uhában, ha nem m indig papi dísszel volt felékesítve, és soha nem fosztották meg papi hivatalától. Ellenben ez az a Jézus Krisztus, a fölséges Atyaúr-isten papja, aki első eljövetelekor emberi testben és szenvedő lényként alázatosságban jutott el egészen a kereszthalálig. És mindezek révén ő vitte végbe az áldozatot mindannyiunkért, ő, akit feltámadása után, felöltve magára a papi öltönyt, Isten örök papjának neveztek. 9. Ugyanígy értelmezhetném a böjt alkalmával felajánlott két kecskebakot. Nemde ezek is Krisztusnak, aki már eljött közénk, kettős eljövetelét szemléltetik. Egyenlők ugyan és hasonlók az Úr egyazon megjelenése miatt, mert nem más formában jön el, hiszen fel kell, hogy ismerjék azok, akik megsértették. A z egyik kecskét ugyanis bíborral övezték, elátkozták, leköpdösték, megverték és összeszurkálták, így vetette őt a nép a városon kívülre, hogy ott pusztuljon el. Krisztus szenvedésének nyilvánvaló jegyeivel jelölték meg, akire bíbor ruhát adtak, megverték és mindenféle gyalázattal sújtották, és a városon kívül keresztre feszítették. A másik kecskét a bűnökért szokták felajánlani, és csupán a templom papjainak étkeül szolgált – ez tehát a második megmutatkozás ismérveit mutatta. A mikor ugyanis már minden bűnért vezekeltek, a szellemi egyháznak, vagyis az Úr kegyelmének papjai úgy fogják élvezni Krisztusnak ezt a megmutatkozását, mintha a legfinomabb húst fogyasztanák, addig a többiek böjtölnek a üdvösség hiányában. 10. Nos, mivel a z első eljövetel a j övendölésekben homályos jelképeken keresztül,

a salute. 10. Igitur quoniam primus adventus et plurimis figuris obscuratus et omni inhonestate prostratus canebatur, secundus vero et manifestus et deo dignus, idcirco quem facile et intellegere et credere potuerunt eum solum intuentes id est secundum qui est in honore et gloria non inmerito decepti sunt circa obscuriorem certe indigniorem id est primum. Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate primum fuisse venturum .11. Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quo talis probatur qualis adnuntiabatur, ut iam ex ista consonantia scripturarum divinarum intellegamus et quae post Christum futura praedicabantur ex dispositione divina credantur expuncta. Nisi enim ille venisset post quem habebant expungi, nullo modo evenissent quae in adventu eius futura praedicabantur. 12. Igitur si universas nationes de profundo erroris humani exinde emergentes ad deum creatorem et Christum eius cernitis, – quod prophetatum non audetis negare, quia et si negaretis statim vobis in psalmis, sicuti iam praelocuti sumus, promissio patris occurreret dicentis: *Filius meus es tu, ego hodie genui te; pete a me et dabo tibi gentes hereditatem tuam et possessionem tuam terminos terrae*. Nec poteritis in istam praedicationem magis David filium Solomonem vindicare quam Christum dei filium nec terminos terrae David filio pro-

rút és lealacsonyító körülmények között jelenik meg, a második viszont nyilvánvaló és Istenhez méltó módon, a zsidók csak azt vették figyelembe, a melyiket könnyen meg tudták érteni és el tudták hinni, a másodikat, amely dicsőségben és méltóságban is ragyog, érthető módon becsapta a szemüket a komorabb és Istenhez mindenképpen méltatlanabb eljövettel, vagyis az első. Így mind a mai napig tagadják, hogy eljött volna az ő Krisztusuk, mert nem fenségben érkezett, figyelmen kívül hagyva, hogy először megaláztatásban kellett eljönnie. 11. Egyelőre elegendő, hogy az említett tények alapján végigfutottunk Krisztus történetén és bebizonyítottuk, hogy olyan volt, amilyenek az Írások egybehangzóan előre meghirdették. A mi Krisztus eljövetele utánra jövő vendöltekre vonatkozik, higgyük, hogy az isteni elrendelés révén az is mind beteljesedett. Ha ugyanis ő, aki után mindezeknek be kellett teljesedniük, nem jött volna el, akkor azok a jövendölések sem teljesedtek volna be, amelyek az eljövételére vonatkoznak. 12. Tehát, ha ezután azt látjátok, hogy az összes népek az emberi vétkek mély szakadékából felemelkednek a teremő Istenhez, és az ő Krisztusához – azt már ti sem meritek tagadni, hogy ezt megjövendölték, mert, ha tagadnátok is, nyomban szembeötlene a zsoltárookban az Atya ígérete, ahogy már korábban jeleztük, aki ezt mondja: „*Fiam vagy te, a mai napon nemzetek téged. Kérd tőlem, és odaadom neked a nemzeteket örökségedül, s osztályrészedül a föld határait.*”¹²² 13. – tehát, ha ezt látjátok, akkor ez utóbbi jövendölést sem vonatkoztathatjátok inkább Salamonra, Dávid fiára, mint Krisztusra, az Isten fi-

missos qui intra unicam Iudaeam regnavit quam Christo filio dei qui totum iam orbem evangelii sui radiis inluminavit. 13. Denique et thronus in aevum magis Christo dei filio competit quam Solomoni, temporali scilicet regi qui solo Israeli regnavit. Christum enim hodie invocant nationes quae eum non sciebant et populi hodie ad Christum confugiunt quem retro ignorabant. Non potes futurum contendere quod vides fieri. 14. Haec aut prophetata nega, cum coram videntur, aut adimpleta, cum leguntur; aut si non negas utrumque, in eo erunt adimpleta in quem sunt prophetata.

ára, és nem gondolhatjátok, hogy Isten inkább ígérte a föld határait Dávid fiának, aki egyedül Júdeán belül uralkodott, mint Krisztusnak, Isten fiának, aki már az egész földkerekséget bevilágította evangéliuma sugaraival. Továbbá az örökös szülő trónus is jobban illik Krisztushoz, mint Salamonhoz, az időleges királyhoz, aki csak Izraelen uralkodott. Ma Krisztust ugyanis olyan nemzetek hívják segítségül, amelyek nem tudtak róla, és ma Krisztushoz menekülnek a népek, amelyek azelőtt nem figyeltek rá. Arról, ami az emed előtt teljeseedik be, nem állíthatod, hogy a jövőben fog megtörténni. 14. Vagy tagadd, hogy ezeket megjövendölték, a mikor szemeddel láthatod, vagy tagadd, hogy beteljesedtek, amikor olvasol róluk. Vagy ha nem tagadod egyiket sem, azáltal teljesülnek be, akikkel kapcsolatban meg voltak jövendölve.

Jegyzetek

- ¹ vö. *Iz* 40, 15
- ² *Ter* 25. 23*
- ³ *Kiv.* 32, 23 A bibliai szövegeket – ahol ez lehetséges – a következő fordítások alapján közlöm:
Biblia. 1996, Szent István Társulat. Budapest =¹
Sz. entírás. Káldi-Neovulgáta. 1997, Sz. ent. J. eromos K. atolikus Bibliatársulat. Budapest =²
Ahol a latin nyelvű szöveg nem, vagy csak részben követhető a Vulgáta vagy Neovulgáta szövegét, egy*–al jelzem a hivatkozás végén.
- ⁴ vö. *Kiv.* 32. 4; 8¹
- ⁵ *MTörv.* 6. 5²
- ⁶ *Lev* 19. 18²
- ⁷ *Kiv.* 20. 12–17*
- ⁸ vö. *Ter* 15. 6
- ⁹ vö. *Jak* 2. 23
- ¹⁰ vö. *Ter* 17. 24; *Ter* 15. 6
- ¹¹ vö. *Kiv.* 4. 24–26; *Kiv.* 17. 14
- ¹² *Iz* 1. 7–8*
- ¹³ *Iz* 1. 2²
- ¹⁴ *Iz* 1. 15*
- ¹⁵ *Iz* 1. 4*
- ¹⁶ *Jer* 4. 3–4*
- ¹⁷ *Jer* 31. 27–31*
- ¹⁸ *Iz* 2. 2–3²
- ¹⁹ *Iz* 2. 3–4*
- ²⁰ *Zsolt* 17. 44–45*
- ²¹ *Kiv.* 32. 23*
- ²² *Kiv.* 20, 8*
- ²³ *Kiv.* 20, 10*
- ²⁴ vö. *Iz* 1, 13 8*
- ²⁵ *Ez* 22, 8¹ Tertullianus tévesen tulajdonítja Izajásnak.
- ²⁶ *Iz.* 66. 23*
- ²⁷ vö. *Iz* 54. 15*
- ²⁸ *Ter* 4, 4–14*
- ²⁹ *Mal* 1. 10–11*
- ³⁰ *Zsolt.* 95, 7–8*
- ³¹ *Zsolt.* 50, 19*
- ³² *Zsolt.* 49, 14*
- ³³ vö. *Iz* 1. 11–13*
- ³⁴ *Mal* 1. 10–11*
- ³⁵ vö. *Iz.* 45. 1*
- ³⁶ *Zsolt* 18. 5*
- ³⁷ vö. *ApCsel* 2. 9–10*
- ³⁸ *Dán* 9. 1–2* a Dániel könyvéből származó idézetet a Theodotion fordítás szerint közli
- ³⁹ *Dán* 9. 21–27*
- ⁴⁰ *Dán* 9. 25*
- ⁴¹ *Dán* 9. 25*
- ⁴² *Mt* 11. 13²
- ⁴³ *Zsolt* 21. 17*
- ⁴⁴ *Mt* 27. 25*
- ⁴⁵ *Jn* 19.12²
- ⁴⁶ *Iz* 7. 13–15*
- ⁴⁷ *Iz* 8. 4*

- 48 uo.
 49 Iz 7. 14*
 50 Iz 8. 4*
 51 Zak 14.14²
 52 Zsolt 71. 15*
 53 Zsolt 71. 10¹
 54 vö. Ez 16. 3
 55 Iz 1.2*
 56 Zsolt 44. 4²
 57 Zsolt 44. 3²
 58 Zsolt 44. 5*
 59 uo . *
 60 vö. Zsolt 44. 5–6*
 61 uo . *
 62 uo . *
 63 vö. Szám. 13. 16
 64 Kiv 23. 20–21*
 65 a Jézus n évalakot ha sználom a
 továbbiakban
 66 Mal 3. 1*
 67 Zsolt 131. 17¹
 68 Jn 5. 35²
 69 Iz 11. 1–3²
 70 vö. Iz 53. 3; 53. 7*
 71 Iz 58. 1–2¹
 72 Iz 35. 4–6*
 73 MTörv 21. 23¹
 74 MTörv 21. 22–23¹
 75 Zsolt 34. 12¹
 76 Zsolt 68. 5¹
 77 Zsolt. 21. 17¹
 78 Zsolt. 68. 22¹
 79 Zsolt. 21. 19*
 80 MTörv 33. 17²
 81 Ter 49. 5–6²
 82 Zsolt 95. 10*
 83 Iz 9. 5*
 84 Jer 11. 19²
 85 Zsolt 21. 17²
 86 Zsolt 21. 22²
 87 Iz 53. 8–10*
 88 Iz 57. 2 * (LXX)
 89 Iz 53. 12²
 90 Ám 8. 9–10²
 91 Iz 8. 12–9. 6*
 92 MTörv 28. 63–66*
 93 Zsolt 2. 7–8²
 94 Iz 42. 6–7*
 95 Mik 5. 1–3¹
 96 Iz 1. 7²
 97 Iz 33. 17²
 98 Iz 33. 18*
 99 Dán 9. 26*
 100 Iz 65. 2*
 101 Zsolt 21. 17–18*
 102 Zsolt 68. 22*
 103 Zsolt 85. 13*
 104 uo.
 105 Jer 2. 10–12*
 106 uo.
 107 vö. Mt 27. 5 1–52; Lk 23 4 4–45;
 Ám 8. 9
 108 Iz 65 . 13–15*
 109 Iz 53 . 7–8
 110 Iz 53. 7– 8¹
 111 Iz 53. 8*

¹¹² Óz 5. 15; 6. 2*

¹¹³ Iz 52. 5*

¹¹⁴ Iz 1. 20*

¹¹⁵ Zsolt 58. 12²

¹¹⁶ Iz 50. 11*

¹¹⁷ Iz 53. 2–3*

¹¹⁸ Dán 7 13–14²

¹¹⁹ Zsolt 44. 3–4²

¹²⁰ vö. Jer 17. 9*

¹²¹ Iz 53. 8*

¹²² Zsolt 2. 7–8²

Jegyzetszótár

Ábel – Ádám és Éva második gyermeke. Valószínűleg nomád pásztor volt és aldozatot mutatott be Istennek, aki szívesen fogadta áldozatát.

Ábrahám – Őszövetségi patriarchák egyike. Több szemité néptyja, elsősorban a zsidók tekintik saját ősatyjuknak.

Ahasveros – I. Xerxésként (Kr. e. 519–465) azonosított perzsa király. Ezt a megnevezést elsősorban a biblia használja, a perzsák *Khsajársá* név alatt ismerték. Hadakozott Egyiptommal, több szerencsétlen kimenetelű hadjáratot is vezetett a görögök ellen. Komoly engedményeket tett a zsidóknak.

Ádám – Az első ember, aki nevét a héber ember (*אָדָם*) szóból kapta.

Alexandria – Makedón Nagy Sándor (Kr. e. 356–323) által Kr. e. 331-ben alapított egyiptomi város. A híres vezér több ilyen nevet viselő várost hozott létre, azonban mindenik közül ez volt a leghíresebb. Az ókori világ leghíresebb könyvtárát, a *Muszeiont* is itt hozta létre Nagy Sándor, ami azóta, sajnos, elpusztult.

Amalek – Ézsau unokája

amrita – Keletről származó ókori sémit népty, so raikból származik a híres óbabiloni uralkodó, Hamurappi.

Ámosz – Az ispróféták egyike, a kinek a lapfoglalkozása a pásztoroklás volt. Az őszövetségi szentírás, Ámosz könyvének a szerzője, a melyben megjövendölte Izrael népének kicsapongó, istentelen életmódja miatti bukását.

Apostolok – Az újszövetségi szentírásban Jézus tanítványainak a megnevezésére használt szó.

Ar á bia – Ázsia Dél-Nyugati részén elterülő nagyterjedésű félsziget, a szentírás pusztás sivatagos jellegét emeli ki első sorban.

Argos – IV. Artaxerxés perzsa uralkodó (ur. Kr. e. 338–336)

Áron – Mózes bátyja és segítőtársa, ő a z első őszövetségi pap, akinek leszármazottai is a papi rend tagjai lettek.

Artaxerxés – Xerxés utódja Perzsia trónján (Kr. e. 500–424), a híres salamisi csata (Kr. e. 449) vesztese.

Asszírok – egyik leghosszabb folytonossággal rendelkező keddben káld, majd arám nyelvet beszélő ókori nép

Augustus – Caius Octavius (Kr. e. 27–14) néven született a Római Birodalom első császára, a római történelem egyik legmeghatározóbb egyénisége. Antonius és Lepidus mellett a második triumvirátus tagja is volt. A remek politikai és propagandisztikus érzékkel megáldott államférfinek sikerült a birodalom békéjének, a *Pax Augustának* a megteremtése.

Baal – A z ókori Szíriában és Palesztinában több természeti istenségnek a megnevezése volt, az ugariti mitológiai szövegekben a legfőbb Istenség megnevezésére használják.

Babilónia – A mai Irak középső és déli részén elterülő ókori birodalom.

Beerseba – Izrael déli részén, a mai Beér-Seva város szomszédságába fekvő ókori város. Mivel az ókorban Izrael legdélebbi városa volt, az Ószövetségi Szentírásban használatos, a „*Dántól Bersebaig*” kifejezés Izrael egész területét jelentette. Itt volt Ábrahám és Izsák lakóhelye is.

Betsaida – A Genezáreti-tó partján, a Jordán torkolata mellett fekvő helység. Jézus apostolai közül többen is innen származtak. Egyes kutatók, két ilyen néven ismert települést feltételez-

nek. A település zsidó háború idején teljesen elpusztult, majd áradás idején a Jordán a romokat is a tóba sodorta.

Betlehem – Jeruzsálemtől 10 kilométerre délre (a mai Ciszjordánia területén) fekvő város. Itt született Jézus a biblia tanúsága szerint.

Britannia – Római provincia, amely nem terjedt ki a zongarsz Brit-szigetre, hanem annak csak egy kisebb részét foglalta magába.

Caligula – Tíz évén Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus (12–41), római császár, aki *cognomen*jét, gyerekkorában viselt kis csizmáiról kaphatta. Tiberius császárt követte trónon és kegyetlen szarnok lett belőle, elvetemült megnyilvánulásai között tartják számon, hogy saját magát istennek nyilvánította és papi testületet is alapított a maga tiszteletére, amelybe saját lovát is beválasztotta. Az zsidók szembeszegültek vele és tiltakoztak az ellen, hogy saját szobrát a jeruzsálemi templom szentélyben felállíttassa.

consul – A római köztársaság legfőbb magisztrátusa (tisztviseelője). Két consul választottak évente, akik a polgári és katonai végrehajtó hatalmat gyakorolták. Szükség esetén közülük nevezték ki a diktátort is. Az éveket is a hivatalba lévő consulok szerint tartották számon.

dákok – Elsősorban a Kárpát-medence keleti felén (de ettől délre és keletre is, egészen a Fekete-tengerig) élő ókori népcsoport. A rómaiak több alkalommal is megszerették volna hódítani őket, de ez csak Traianus császárnak sikerült 106-ban. A sikeres meghódítás után rómaiak provinciát is szerveztek *Dacia* néven. Ezt 207-ben Aurelius császár uralkodása alatt kénytelen voltak feladni.

Damaszkusz – Mára Kr. e. IV. évezredben létező város, ma Egyiptom fővárosa. A rómaiak Kr. e. 64-ben elfoglalták, a Bi-

zánci Birodalomtól pedig az arabok hódították el 636-ban. Az ókori Damaszkusz az egyik legnagyobb zsidó diaszpórával rendelkezett. Pál apostol is itt kezdte meg keresztény hittérítő munkáját.

Dániel – Júda törzsből származó ifjú, akit Nabukodonozor babiloni király Jeruzsálem elpusztítása után Bábelbe vitette. Itt hamarosan kitűnt okosságával, álmfejtő és titokzatos szövegek megfejtésének képességével. Ő fejtette meg a Babilon pusztulását előrejelző feliratot is. Ugyanakkor kiállt hite mellett a kemény megpróbáltatások idején is. A nagy próféták egyike is volt, Dániel könyve néven tartja számon műveit az Ószövetség.

Dán – Az Ószövetségi Izrael legészakibb városa, amely Dán törzsének volt a szállásterülete. (Vö. Beer seba)

Dariusz – Gazdagságáról is ismert perzsa uralkodó (ur. Kr.e. 522–486). többször is megpróbálta elfoglalni Görögországot, azonban sikertelenek voltak vállalkozásai. A híres marathóni csatában is ő vezette a perzsa sereget.

Dávid – Jeruzsálemet meghódító, és országa hatalmát megszilárdító zsidó király (Kr. e. 1010–970). A filiszteus Góliát legyőzésével szerzett maga számára elévülhetetlen érdemeket. Jézus családfáját is egészen Dávidig vezették vissza. Az ószövetségi hagyomány 73 zsoltárt tulajdonít Dávid királynak.

Egyiptom – A Nilus völgyében elterülő híres ókori birodalom (Kr.e.3150 k.– Kr.e. 31.). Egyes feltételezések szerint a zsidók a Kr.e. 17. században a hükszoszokkal együtt kerültek Egyiptomba. Itt tartózkodásuk alatt a zsidók nem részesültek a legjobb bánásmódba (az antiszemitizmus első megnyilvánulásai is Egyiptomhoz köthetőek) ezért Isten ígéretének megfelelően Mózes kivezette őket az egyiptomi fogságból. Egyesek szerint

Kr.e. 1279–1213 között történhetett a kivonulás, a mai kutatások inkább Kr.e.1445 körülre teszik az eseményt.

el a mit ák – Má r a z V. évezredben is mert, Mezopotámia keleti szélén élő nép. Központjuk *Súza* volt, ahol a kerámiaművéséget a kor viszonyai között a legmagasabb fokon művelték.

Eliz eus – Ószövetségi próféta, Illés tanítványa volt. Ő gyógyította meg a leprás Námánt.

Emmá nuel – Z sidó férfinév. A végveszélyben lévő Ácház király, kételkedve iste n segítségében, feláldozta eg yetlen fiát. Isten azonban egy másik fiút ígér, aki megvalósítja az üdvözítő ter-vét. Az újszövetségben ezt Jézus Krisztusra vonatkoztatták.

Epipha nés – V. Ptolemaios Epiphanés (ur. Kr.e. 204–180), ókori Egyiptom uralkodója. Gyermekként került a trónra, így iga-zából a kegyencek irányították királyságot. Sikertelen uralma alatt a birodalom komoly hanyatlásnak indult.

Euer geté s – I II. P tolemaiosz E uergetés (ur. K r.e. 246–222), a Ptolemaida dinasztia harmadik uralkodója.

VIII. Ptolemaiosz Euergetés (ur. Kr.e. 164–163, 131, 127–116), Egyiptom királya, akit testalkata és kegyetlen uralkodása kö-vetkeztében további jelzőkkel illettek: Gonosztevő, Kövér.

Éva – Ádám, az első ember felesége, az emberiség ősanja.

Ézsau – I zsák, idősebbik fia, aki a Biblia szerint eladta elsőszü-löttségének jogát egy tál lencséért.

fá r a ó – Az ókori Egyiptom uralkodóinak a megnevezése.

fa r izeusok – szigorú vallási elvek szerint élő ókori zsidó párt. A biblia leírt sz övege mellett fontosnak tartották a sz ájhagyománynak is, nem csak a leírt betűhöz ragaszkodva.

Fr ígia – Az Anatóliai félsziget északi részén elhelyezkedő ókori állam. Alig 200 éves történelme alatt (Kr. e. 800–695) virágzó kultúrát hozott létre.

Ga briel – A z Ószövetségben és az Újszövetségben egyaránt szereplő főangyal.

ga et ul us – Du rvaságukról ismert Nyugat-Afrikában élő ókori nép. Marius, Juba majd Caesar szolgálatába is álltak.

Gal b a – S ervius G alba I mperator C aesar A ugustus (68–69), Neró kegyetlen uralmát követően ő volt az első császár, aki a legiók támogatására alapozta hatalmát. Sikertelen kormányzásának Otho szervezte merénylet vetett véget.

Gall ia – Többnyire Kelták által lakott ókori terület. A rómaiak Caesar vezetésével meghódították és *provincia Gallia* néven római tartománnyá szervezték.

ger má nok – Er edetileg a Ba lti-tenger pa rtvidékén él ő ba rbár törzsek, akik a Kr. u. 3. századig elfoglalták Kelet- és Közép-Európa nagyobb részét. A híres teutoburgi csatában (9-ben) a rómaiakat is megállítottak a keleti előrenyomulásban.

Gom or a – Az ókori Pentapolis (Öt Város) egyike, amelyet Isten, Szodomával együtt, bűnei miatt tűzzel és kénkövel pusztított el.

Hénoch – A z első ószövetségi próféta, Ádám és Éva unokája.

het t it a – Kisázsia és Szíria bizonyos területein élő ókori népcsoport. Hatalmas birodalmat hoztak létre, amely többek között harcikocsijairól volt híres. Nyelvük a ma ismert legrégebbi indoeurópai nyelv.

His pá nia – Az Ibéria-félszigeten létrehozott római provincia.

Hór eb – A Sinai-hegy másik megnevezése.

Ilés – A legnagyobb ószövetségi próféta volt, akit a zsidók, a keresztények és a muszlimok is egyaránt szentként tisztelnek.

Izáj – Dávid király apja (Jessze), akinek a nemzetéből, a Messiás, Jézus Krisztus is származik.

Izajás – Ámosz és Ozéás próféták utáni időben tevékenykedő nagypróféta, az Ószövetségi Izajás könyvének a szerzője.

Izrael – Jákob új neve, miután Jabboknál sikeresen küzdött az Istennel.

Izsák – Ábrahám és Sára fia, akit atyja Isten parancsára kész volt feláldozni, de Isten közbelépett, hiszen csak hűségét tette próbára.

Jákob – Izsák és Rebeka fia, aki atyjával együtt a pátriárkák sorába tartozott. Két feleségtől 12 fia, és egy lánya született.

János – Jézus előfutáraként ismert Keresztelő Szent János, akit Heródes király végeztetett ki.

Jehoda – Józsué apja.

Jeremiás – Egyik leghosszabban tevékenykedő ószövetségi próféta, Jeremiás könyvének és lehelének, valamint a Sieralmak könyvének a szerzője.

Jerikó – A Jordán völgyében fekvő, már a Kr. e. 7. évezredben létező város.

Jeroboám – Az Izraeli királyság első uralkodója, aki a ranyborjúkat állíttatott fel Bánba és Bételbe, Isten ezért nagyobbik fia halálával büntette meg.

Jeruzsálem – Három világvallás, a zsidók, a muszlimok és keresztények szent városa.

Jessze – lásd *Izáj*

Jézus, Nunfi – lásd *József*

Jordán – A Genezáreti-tótól északra eredő folyó, amely a Holt-tengerbe ömlik. Több Bibliai esemény helyszíne is volt.

József – a) Jákob és Ráchel fia, akit testvérei irigységből egyiptomi kereskedőknek adtak el. József álmfejtő tehetségének köszönhetően hamar az egyiptomi birodalom befolyásos embere lett. Testvéreit egy kisebb próbatétel után atyjukkal együtt Egyiptomba vitte.

b) Jézus Krisztus nevelőatyja, a Dávid családjaiból származó József.

Józsué – Az Efraim törzséből származó Nún fia, fiatal harcosként Mózes szolgálatába állott. Józsué a Jordánon átkelve elfoglalta Jerikót és Kánaán földjének egy részét is. Szintén Mózes volt az, aki Józsué eredeti nevét Jahvisha névre, *Jehosúára* cserélte.

Júda – Jákob és Lea fia, a róla elnevezett törzs ősatya.

Káin – Az első emberpár, Ádám és Éva második gyermeke, aki földműveléssel foglalkozott. A biblia szerint testvérét, Ábelt, irigységből meggyilkolta.

Kaldeusok – Több városállamot alapító ókori nép, az új babilóniai birodalom alapítói.

Kalendae – A római naptári rendszerben a hónap közepét jelölő megnevezés.

Kappadokia – Kis-Ázsiában, a Fekete-tengertől délre eső terület.

Királyok könyve – Az ószövetségi szentírás egyik könyve

Kleopátra – VII. Kleopátra Philopátor (ur. Kr. e. 51–30), Egyiptom királynője, az utolsó fáraó és Ptolemaida uralkodó. Szerelmi viszonya volt Caesarral, akitől feltehetőleg fia, Kaisarion is született. Caesar halála után Marcus Antoniusszal lépett frigyre. Miután Antoniust támogatva a lulmaradtak Augustusszal szemben, öngyilkos lett.

kovásztalan kenyér ünnepe – Héberül *peszah*, az Egyiptomból való kivonulás emlékére ült ünnep.

körülmetélés – A fityma eltávolítását zsidóknál vallási szertartásként végzik a gyermek születését követő nyolcadik napon

Kyréné – Kr. e. 630-ban a lapított és szak-afrikai görög város. A római korban igazi kozmopolita város volt jelentős zsidó kolóniával. Zsidók és rómaiak közötti konfliktus sokszor nyílt lázadásba csapott át Vespasianus és Traianus idején is. Ugyanakkor a térség meghatározó szellemi központjának is számított. Több alkalommal is földrengés rázta meg a várost, míg végül 365-ben a földrengés és a zarándoklás teljesen romba döntötte.

Kyros – II. Kyros (ur. Kr.e. 559–530) a perzsákat egyesítő nagy király. Fokozatosan meghódította a mediterrán, a keleti és az új-babiloni birodalmat. Szintén ő engedte haza a zsidókat a babiloni fogságból, a kik rendkívül hálásak voltak neki ezért a tetteért.

Legió – A római hadsereg alap egysége, létszáma a különböző korokban változott.

Lévi – Jákob és Leától született harmadik fiú. Az ő nevét viselő törzs volt a papok törzse.

Leviták – Az Ószövetségi papi rend. Ők mutatták be Istennek az áldozatot és szintén tanították Izraelt az Isten törvényeire.
Lásd *Lévi*

Levitikus – Leviták könyve, Mózes öt könyvének a negyedik tekerése

Lót – Ábrahám unokaöccse. Szodomába telepedett le, ahonnan Isten csodálatos módon kimentette. lásd *Szodoma*

Makedón Sándor – II. Philippos, makedón uralkodó fia. Sándor (Kr. e. 365–323) kiváló neveltetésben részesült (Arisztotelész

volt nevelője). Apja halála után átvette a hatalmat és hódításai nyomán létrehozta hatalmas kiterjedésű, híres hellenisztikus birodalmát. További nagyhatalmi törekvéseinek (India meghódítása) hirtelen halála (valószínű malária végzett vele) tett keresztbe. Halála után birodalma is hanyatlásnak indult a nagyvezérhez mérhető örökös hiányában.

Malakiás – Kis próféta, Malakiás könyvének a szerzője.

Manna – Az izraeli vándorlás idején az Isten által a zsidóknak a mennyből hullatott táplálék.

Másik Euergetész – V. II. Ptolemaiosz II. Euergetész Kr.e. 164 és 116 között uralkodott kisebbségre győzelemekkel. Testalkata és gyengekezű kormányzása miatt Phüskónnak és Kakergetésznek is nevezték.

Másik Sótér – I. X. Ptolemaiosz (II.) Sótér Kr.e. 116 és 81 között uralkodott két részben (Kr.e. 116–107 illetve Kr.e. 88–81 között)

Második Dariusz, akit Melsának is hívnak – A méd Dariusz, akiről szó esik, nehezen beazonosítható. Egyesek szerint azonos az utolsó méd királlyal, Astyagésszal (ur. Kr. e. 589–549). Mások szerint Gubaru, Babilon kormányzója volt.

médok – Iráni törzs. A szkíták segítségével meghódítják az asszír birodalom fővárosát. A perzsa Kürosz szerzi meg végül birodalmuk feletti hatalmat.

Melchizedek – Sálém királya és a szentséges isten papja.

Mezopotámia – Ősi kultúrák hazája volt. Területe a Tigris és az Eufrátész közötti részen volt található

Minotaurus – Minosz király feleségének, Pasiphaéának ember-testű és bikafejű fia. Minosz Daidalossal egy labirintust építtetett és ide zárta a furcsa lényt.

mórok – Észak-afrikai nomád nép.

Mózes – Izrael, és egyben a kereszténység nagy prófétája. Kivette a zsidó népet az Egyiptomi fogságból. Isten neki nyilatkozatta ki a Tízparancsolatot.

Nabukodonozor – Az Újbabiloni birodalom legismertebb uralkodója (Kr. e. 634–562).

Nero – Kegyetlenségéről, keresztényüldözésekről hírhedt római császár (ur. 54–68). Nevelője a híres császárkori filozófus, Seneca volt.

Noé – Ószövetségi pátriárka, aki az Isten parancsára épített bárkában családjával együtt megmenekült az özönvíztől.

Ochus – III. Artaxerxész perzsa király (ur. Kr.e. 359–338).

Otho – Alig pár hónapot uralkodó római császár (ur. 69. január 15. – április 16.).

Ősöreg – Isten megnevezése Dániel könyvében (*Dán.* 7,9), ide vezethető vissza az Atyaisten szakállas öregemberként való ábrázolásának alapja.

Pamphylia – Közel-Kelet Római provinciává szervezett régiója.

Paradicsom – Az Édenkert, a Teremtés és Bűnbeesés helyszíne.

pártusok – Az Aral-tó és a Kaszpi-tenger közötti területen élő ókori nép. A Seleukida Birodalom Parthia nevű tartományáról kapták nevüket. Híresek voltak, a honfoglaló magyarokéhoz hasonló könnyűlovas íjászaikról.

patriárkák – Izrael népének ősatyjait illették ezzel a megnevezéssel. Szoros értelemben Ábrahám, Izsák, Jákob, József tartoztak a pátriárkák soraiba.

perzsák – Görögországtól Indiáig, a Kaukázustól az Arab sivatagig terjedő ókori birodalom lakói.

Philadelphos – II. Ptolemaios Philadelphos, az ókori Egyiptom királya (Kr.e. 282–246), az ő uralma alatt virágzott Alexandria kulturális élete. Ekkor alkotott a várospantheon kritos, a költő vagy Euklidész, a matematikus.

Philopator – I. V. Ptolemaios Philopator (ur. Kr.e. 244–204) egyiptomi uralkodó. Mivel a zsidók megtiltották, hogy belépjen a Jeruzsálemi Templomba, megfosztotta addigi kiváltságaitól a zsidókat és kisebb zsidóüldözésbe kezdett Egyiptom területén.

Pilatus – Quintus Pontius Pilatus Iudea provincia helytartója 26 és 36 között. Ő ítélte halálra Jézust.

Pontus – Eredetileg a Fekete-tenger megnevezése. Ugyanakkor a tengertől délkeletre fekvő ókori kliens királyság, majd önálló terület.

profécia – Istentől sugalmazott jövőndölés.

proféták – Isten által kiválasztott személy, aki az Őa karátát közvetítette.

prozelita – Így nevezték a zsidó hitre tért pogányokat.

Ptolemaios – X. II. Ptolemaios Neos Dionüszos (ur. Kr.e. 80–51) mivel elűzte Rómára a gyűlölt irodalmat, komoly a nyagi erőfeszítéseket tett, a még végre sikerült valamilyen szinten elismertetni Rómával uralmát. Ptolemaios hírhedt volt kicsapongó életviteléről.

Rebeka – Az Ószövetségi Izsák felesége.

Róma – Kr.e. 754–753-ben alapított város. A római köztársaság és birodalom fővárosa. A Nyugati kereszténység központja

Rubellius Geminus – Rufius Geminusszal együtt Róma consula volt 29-ben.

Rufius Geminus – Lásd *Rubellius Geminus*

- Sá ba – Az Arab-félsziget délnyugati peremén fekvő ókori állam. Királynője, ha llván Sa lamon bö lcsességéről, f elkerekedett, hogy találkozzon vele.
- sa bbat – Péntek naplementétől egészen szombat alkonyatig tartó zsidó pihenő- és szent nap.
- Sal a mon – Dá vid király és Betsabétól született, bö lcsességéről híres zsidó király (ur. Kr. e. 971–932).
- Cippor a (Seff or a) – Jetró lánya és Mózes felesége. Férje életét azzal mentette meg, hogy fiának levágta előbőrét és azt a támadó elé vetette, mire az békén hagyta és távozott.
- Simeon – Jákob és Lea házasságából született második fiú. A 12 törzs egyikének az ősatya.
- Sí na i-hegy – A Sínai-félsziget déli részén található hegység. Isten itt adta Mózesnek a Tízparancsolatot.
- Sion l eá nya – Jeruzsálem legmagasabb dombja a *Sion*. A megnevezés a Bibliában Jeruzsálem szimbóluma.
- Szór ak – Izrael és a filiszteusok földje között húzódó völgy, itt volt Délia lakóhelye is.
- Sótér – I. P tolemaios Sótér (ur. Kr.e. 305–282), a Ptolemaida dinasztia alapítója, Nagy Sándor bizalmi embere.
- Sz a má r ia – Galilea és Júdea közötti terület. Az asszírok miután fogságba h urcolták a z i tteni z sidókat, h elyükre tel epeseket hoztak, a későbbi szamaritánusokat.
- sz a ma r it á nus – lásd *Szamária*
- sz a r ma t á k – Ókori nép, a szkíták közel rokonai, akikhez hasonlóan iráni nyelvet beszéltek.
- Szen tek S zentj e – A sz ent sátor és a jeruzsálemi templom legbelső részének a megnevezése.

Szír ia – A Földközi-tenger keleti partján fekvő állam. Az ókorban volt az Újbabiloni, az Óperzsa, a Makedón és a Római Birodalom fennhatósága alatt is.

Szír fönici a – A Földközi-tenger partján fekvő föniciai területeket nevezték így, miután azokat a rómaiak Kr.e. 64-ben Tyrus elfoglalása után, Szíria provincia néven bekebelezték.

Szkíta k – A Fekete-tengertől északra, egészen a Don v idékéig terjedő területen élő ókori lovas nomád nép.

Szodoma – lásd *Gomora*

Tammúz – Ez ekiel próféta látomásában megjelenő közel-keleti termékenység-istenség.

Tiberius Caesar – A Római Birodalom második császára (ur. 18–37). Augustus, nem lévének örököse, a doptálta, de ellenére rendkívül bizonytalan volt, hogy megörökölhette-e a császári hatalmat. Miután végre császár lett, a hatalomtól megcsömörölve Capri szigetére visszavonulva élt. Rómában a tényleges hatalmat Lucius Aelius Seianus, praefectus praetorio gyakorolta.

Vespasianus – Az egyiptomi, szíriai, júdeai, pannóniai legiók támogatásával trónra jutó római császár (69–79). Jó politikai és gazdasági érzékeléssel sikerült, a polgárháborúk által megtépázott Birodalom stabilitását helyreállítani. Az ő uralkodása alatt rombolták le a jeruzsálemi Templomot és ugyanakkor kezdték el építeni a Colosseumot is.

Vitelius – Aulus Vitellius Augustus Imperator Germanicus (ur. 69. április 16. – december 22.), a katonacsászárok egyike, rövid ideig tartó uralmát katonai lázadások és belső harcok jellemezték. Vespasianus hívei kivégezték és holttestét a Tiberisbe vetették.

Vörös-tenger – Afrika és az Arab-félsziget között elhelyezkedő tenger. Nevét a vizét vörösre festő moszatokról kapta. Mózes száraz lábbal vezette át az Isten segítségével Egyiptomból kivonuló zsidókat ezen a tengeren.

Zakariás – Abija osztályából származó pap, Keresztelő Szent János apja.

szövet ségládája – Ebben a díszes ládában őrizték azt a két kőtáblát, amelyre a Tízparancsolat volt felírva.

A tulajdonnevek átírásnál a latin és görög nevek esetében az akadémiai átírást használtam, a bibliában (bibliai idézetekben) szereplő nevek esetében a SZIT Biblia névhasználatát.

Utószó

Quintus S eptimius F lorens Tertullianus é letére v onatkozó le gkorábbi a dataink a k eresztény H ieronymus *De v iris illustribus* című művéből vannak. (*De vir. ill.* 53,1 PL. 23.661.) Az itt található adatok mindegyike azonban nem hiteles. Tudjuk, hogy Tertullianus pogány családban született az észak-afrikai Karthágóban. (Romberts 1924) Születési évét a r égebbi szakirodalom többnyire 155-re tette, azonban T. D Barnes 1971-ben megjelent monográfiájának köszönhetően egyre elfogadottabbá vált a 160 körüli évszám. Mindezek mellett nagyobb bizonyossággal ma csak azt lehet állítani, hogy 150–170 közé tehető születési éve. (von Albrecht 2004, 1235–1236) A Hieronymus által közölt adatokat ma már sokkal óvatosabban kezeli a szakirodalom. Barnes hívta fel a figyelmet arra is, hogy Hieronymus nem rendelkezett semmiféle hiteles adattal Tertullianus életére vonatkozóan, és így annak műveiből igyekezett életrajzi adatokat rekonstruálni. (Barnes 1971) Tertullianus műveiben nincs utalás arra, hogy keresztény nevelésben részesült volna, és ezt a feltevést más források sem támasztják alá. Kiváló nevelésben részesült, különösen a jog és a retorika terén volt jártas. Retorikai képzettségéről ő maga nem beszél, mint ahogy azt például orvosi, vagy filozófiai ismereteivel kapcsolatban teszi. Tudjuk azonban, hogy később nevetségessé tesz egy *Phosphoros* nevű karthágói retorikatanárt, aki neki is tanára lehetett. Amikor „egykori tanárával” polemizál, akkor burkoltan az egész, Phosphoros által képviselt iskolával vitázik, ugyanis ekkor már nem a ciceroi stílus volt az etalon a retorikában, hanem az irodalomba újonnan bekerült deklamációs stílus. (Pap 2014) Az azonban kizárható, hogy a keresztény író Tertullianus azonos lett volna a vele körülbelül egy időben élő

jogtudós Tertullianusszal, akit a c sászárkor legjobb jogi szakértői között tartanak számon. (Quasten 1950, 1953, 1960) A jog és retorika mellett a görög nyelvet is jól ismerte. Görög nyelven írt munkái, bár több ilyen is volt, nem maradtak ránk.

Az *Apologeticum* megírása előtt, valószínűleg 193-ban, keresztény hitre tért, majd 195-ben Rómából visszatért Karthágóba, a hol véglegesen letelepedik. Megtérésének okát ő maga nem említi, de valószínűleg nem a filozófiai rendszerek összehasonlítása, hanem a keresztény vértanúk helytállása indította erre a döntésre. Jogi, irodalmi és filozófiai műveltségét a keresztény hit szolgálatába állítja. Hieronymus egy kisértő, amikor azt állítja – többek között Tertullianusnak a rra a k i-jelentésére alapozva, miszerint valójában a laikusok is papok –, hogy pappá is szentelték volna. (Mattei 1985; Steiner 1989) Valószínű, hogy Hieronymus ajándékozta meg ezzel a címmel, mivel Tertullianus olyan hevesen védelmezte a keresztény hitet. Hieronymus ilyen jóindulatú túlzásokra hajlamos, nem kell másra gondolnunk, mint Seneca és Pál apostol állítólagos levelezésének megítélésére. A 195 és 220 közötti időszakban irodalmi tevékenységgel foglalkozik. Ebben a korszakban született művei nagy hatással vannak a keresztény teológiára. A 207-es év táján szakít az egyházzal és áttér a montanistákhoz. Vitatható Augustinus állítása, aki szerint Tertullianus élete végén saját szektát vezet *Tertullianistae* néven, amely egészen Augustinus koráig fennállott Karthágóban. Halálának pontos időpontja sem ismert. Nagy valószínűséggel annyi állapítható meg, hogy 220 után következett be (legutolsó műveit 212–214 között írta), Waszink 225-ig tartotta a háztartást. (Waszink 1980) Tertullianus kiválóan ismerte a latin és a görög filozófiát és irodalmat. Retorikáját hirtelen fellángolások, csipkelődő szatíra jellemzi. Minden jogi és retorikai képességét latba

veti a kereszténység érdekében, nem ismer megalkuvást ellenfeleivel szemben, legyenek azok pogányok, zsidók, eretnekek, vagy éppen keresztények. Szereti a tömör megfogalmazást, ami néha homályos kifejezésmódot eredményez. Ezzel kapcsolatosan szokták idézni Vincentius Lirinensist, aki az mondja: "... *quot paene verba tot sententiae sunt*" és még hozzáteszi: "*Quot sensus tot victoriae*". (Duo comm. 18. PL. 50.664.) Olyan kifejezéseket, szavakat használ, amelyeket Tacitus után már senki nem használt. Lactantius nehéznek és felettébb homályosnak tartotta. Kissé nehézkes nyelvezetét is különböző módon ítélte meg az utókor. Tertullianus stílusa azonban nagyban hozzájárult a keresztény latin nyelvezetnek a kialakulásához, habár nem az ő stílusa lesz az, amelyet az egyház később magáévá tesz és használ. H. Hope Tertullianust valóságos nyelvújítónak tünteti fel, amennyiben 509 új főnevet, 284 melléknevet, 28 határozószót, 161 igét (összesen 982) ír Tertullianus számlájára. (Hoppe 1897) Ez csak részben igaz, annyi azonban bizonyos, hogy vannak a keresztény latin szókincsben olyan szavak, amelyek bizonyíthatóan Tertullianustól származnak.

Az, hogy Tertullianus életéről vajmi keveset tudunk, több okra vezethető vissza. Egyrészt a keresztényüldözések idején nem volt lehetőség biográfia írására, ráadásul Tertullianus elmentmondásos alakja – mártíromságot nem szenvedett – nem kedvezhetett az életrajzi adatok megörökítésének. Tertullianus műveiben konkrét életrajzi adatok csak elvétve vannak.

Művei fennmaradását sem pozitív világi fogadtatásának köszönheti, hanem annak, hogy az egyházon belül érdeklődést keltett és elismerést váltott ki írásaival. Tertullianus műveinek nagy részét széles közönségnek szánta, elsősorban keresztényeknek, de ugyanakkor a pogányoknak és a zsidóknak is. Arra vonatkozóan, hogy a pogányok közül kik és mikor olvas-

hatták, sajnos jelenleg szűkösek az ismereteink, hiszen műveit és személyét említő pogány forrásaink hiányoznak.

Az egyház berkeiben többen is merték, műveit: Lactantius például nem kedvelte stílusát, mások pedig, mint Cyprianus, mesterként tisztelték, ha lehetünk Hieronymus állításainak. (*De vir. ill.* 53) A IV. századdal kezdődően népszerűsége csökken, nem olvassák és nem is másolják műveit. Munkásságával szemben a legnagyobb ellenvetés nem az volt, hogy olyan tanításokat is tartalmaznak, amelyeket az egyház eretneknek ítélt – erre maga Augustinus tér ki –, hanem az, hogy az egyházat a szentek testének tekintve, elvetette a kompromisszum esélyét a világgal és kizárta a megbocsátás lehetőségét. Ezzel a nézetével inkább a donatisták elismerését vívta ki, mivel az egyház egészen más irányban fejlődött: birodalmi vallás lett belőle, vallási monopóliumra tett szert, ami arra kényszerítette, hogy nyisson a különböző népek felé, szélesítse társadalmi horizontját, sőt az egyházat megtagadó konformistákat is visszafogadja sorába. Ilyen körülmények között Tertullianus nem kerülhette el a cenzúrárt. A *Decretum de libris recipiendis et non recipiendis*, amelyet valószínűleg tévesen Gelasius pápának tulajdonítottak, végül proskribálta írásait.

A VI. századtól kezdődően újból említik műveit, ezután azonban ismét háttérbe szorul. A meglévő kézirati hagyomány a IX. századra vezethető vissza, de nagyobb érdeklődés csak a középkortól kezdődően mutatható ki: nem kevesebb, mint 20 kézirat áll rendelkezésünkre a XV. századból. (Pap 2014) A fokozott érdeklődés annak köszönhető, hogy vallási forrongások kezdődtek Európában, és Tertullianus eretneknek, zsidók, pogányok elleni polémája kapóra jött a vitázó feleknek a különböző szócsatákban. A különböző vallási mozgalmak az egyházat a lapjaiban kérdőjelezték meg. A protestánsok a ke-

resztény író Róma elleni kemény megnyilatkozásait használták fel érveléseikben, iránta tanúsított elismerésükkel az ősi valláshoz való ragaszkodásukat igyekeztek kifejezni. A Tertullianus iránti érdeklődés tehát nem a nyíra antiquarius jellegű volt, hanem inkább aktualizáló: saját koruk polémiáinak előképül szolgáltak a korakeresztény kor vitái. Tertullianusra e viták során (pl. a pápai függőség, a szentségek stb.) tekintélyként lehetett hivatkozni, így végül a pápák és egyes zsinatok (pl. tridenti, II. vatikáni) is használták írásait. Az *Adversus Iudaeos* megítélése szintén változott az idők folyamán. Bizonyíthatóan ismert volt a különböző korokban, középkori kódexek lapjai őrzik szövegét, több szerző is felhasználja saját művében. Jóllehet műveinek témái változatosak, azonban egy közös konvergenciájuk van: igyekeznek a keresztény hit védelmét szolgálni, illetve követendő és örvendő élet- és viselkedésmintákat állítani a egyházszervezés kezdeti problémáival küzdő egyháznak. Ugyanakkor művei – ha néha fanatikus hangot ütnek is meg – a korabeli keresztényeknek viselkedési és attitűdmintákat szeretnének nyújtani. Írásainak tematikája magába foglalja a keresztény élet lényeges kérdéseit a filozofikus okfejtéstől az egészen gyakorlatias, hétköznapi öltözködési szabályokig. Ez a változatosság biztosította minden korban a tertullianusi életmű aktualitását, hiszen az éppen a ránk forduló világnézettől függetlenül az olvasó mindig talált benne lényeges és aktuális mondanivalót.

A *Zsidók ellen* című írás szövegének eredetisége körül heves viták alakultak ki az idők folyamán. A keresztény ókorban nem vonták kétségbe, a mű eredetiségét. Ez az egyik, az ókortól kezdve leggyakrabban idézett tertullianusi mű. A XVII–XVIII sz.-i szövegkiadók még minden kétséget kizáróan Tertullianusnak tulajdonították az egész művet.

A XVII. században, mivel a műben vannak olyan részek, amelyek nagyon hasonlítanak, hasonlóképpen színtese szöveg szerint megegyeznek az *Adversus Marcionem* bizonyos részeivel, kétségbe vonták a mű eredetiségét. Elsőként a hallei professzor, J. S. Semler figyelmét keltették fel ezek a párhuzamos helyek, melyek a lapján különböző formai, fogalmazási fordulatokra hivatkozva az egész művet az *Adversus Marcionem*-mel együtt hamisítványnak tekintette. (Semler 1776) Elképzelésének nem volt nagy visszhangja, így a tertullianusi életművel foglalkozók többsége nem fogadta el, hogy az *Adversus Marcionem* és az *Adversus Iudaeos* teljesen hamisítvány lenne. Semler állítása, habár nem talált teljes egészben pozitív visszhangra, mégis felhívta a kutatók figyelmét a szövegszerű egyezések tényére. Ezután több kutató próbálta bizonyítani a műnek való eredeti, vagy hamisítvány voltát. F. C. Burkitt (1896) és utána J. Ziegler, a műben található bibliai idézetek alapján vizsgálták a mű eredetiségét. Ők is elvetették Tertullianus szerzőségének a lehetőségét, jöllehet az általuk jelzett bibliai szövegeltérés nem nyújt elégséges alapot a mű hamis voltának megállapítására. Mindezeket H. Tränkle (1964) szövegkiadásnak előszavában tisztánlátón cáfolja. P. Capelle (1913) szintén a bibliai idézetekből kiindulva igyekszik az eredetiséget elvitatni. A mai legismertebb nézet A. Neandertől (1825), származik. Neander szerint az *Adversus Iudaeos* első fele eredeti, míg a második része kompiláció. Harnack szintén elfogadta az érvelést. P. Corssen (1890, 2–10) ugyanezen a vonalon, vagyis a kompilációt tényként kezelve, halad tovább, igaz: az érvelése egészen egyedi, és jóval világosabb, mint a Neanderé. A. Noeldechen 1894-ben az egész mű eredeti volta mellett törve lándzsát azt állítja, hogy az *Adversus Iudaeos* volt az alap az *Adversus Marcionem* 3. könyvének a megírásához. Noeldechen nézetének az előfutá-

ra Grotemeyer volt, aki szerint a műnek nemcsak az első, hanem a második fele is eredeti, igaz nem tagadja azt sem, hogy a kompozíció itt jóval kuszább.

N. Akerman (1918, ugyanúgy a hogy az *Apologeticum* esetében) a megromlott bibliai idézeteket egy gyenge képességű kompilátor szímlájára írta. Akerman szerint az utolsó hét caput nem más, mint egy röszkült interpoláció. De Labriolle (1947, 121) szintén osztja azt a véleményt, hogy az utolsó hét caput az *Adversus Marcionem*ből származik. Efronson (1979, 116) elfogadja az eredetiséget tagadó nézeteket, így mellőzi a Tertullianus és az időviszonyát kutató munkájában az *Adversus Iudaeos*. Különösen figyelemre méltó G. Thro észrevétele, aki arra a következtetésre jutott, hogy Tertullianusnál nem észlelt jelenségek, hogy bizonyos szóalakok az egyes művekben más-más formában jelennek meg. Ilyen eset fordul elő az *Ad nationes* és az *Apologeticum* viszonyában. Tränkle, aki művében aprólékosan elemzi az *Adversus Iudaeos* felépítését és struktúráját, elveti Neander, Burkitt, Crossen, és Quisppel nézeteit, és úgy véli, hogy ha az *Adversus Iudaeos* második fele nem Tertullianustól származnék is, akkor egy kiváló imitátornak kellett megírnia azt. (1964, XII–LIII.) Dunn () retorikai elemzése is ebbe az irányba mutat. Tertullianus *Adversus Iudaeos*a eredetiségevel kapcsolatban, ha voltak is viták az idők folyamán, mégis több tény szól eredetisége mellett. Ugyanezen a vonalon haladva jelen sorok szerzője is egységes egészként kezeli a művet. (Pap 2014) A mű egységes koncepciója egységes gondolkodásmódot feltételez. Az esetleges következetlenségei valójában nemcsak az *Adversus Iudaeos* esetében mutathatók ki a tertullianusi életműben, hanem más művekre is jellemzőek. Az, hogy már a kezdetektől fogva másolták, sőt mint láthattuk: bizonyos korokban előszeretettel tették ezt,

már kiinduló pontot adhat, a hhoz, hogy a művet eredetiként kezeljük.

Zsidók és keresztények közötti viszony az ókorban sem volt mindig felhőtlen. Valerius Maximus közzlése sz erint R ómába Kr. e. 139-ben kerültek zsidók Poppilius Laenas és Caius Calpurnius consulok alatt. Később ezek nagy befolyással rendelkeztek, a polgárháború ideje alatt – Caesar oldalán harcolva – kiváltságokat szereztek maguknak. Később is nagy befolyással rendelkeztek, és Tiberius császár uralkodásának idejére számuk megközelítőleg húszezerre növekedett. Nemcsak Rómában volt ilyen jelentős számú zsidó közösség, hanem az akkori világ más tájain is. Alexandriai Philón állítása szerint Alexandria öt kerületre volt felosztva, amiből kettőt zsidók laktak. Kiváltságait, a melyeket Caesar a dományozott nekik, egy y kööszlopra felvésve őrizték, mint egyik legféltettebb kincsüket. (In Flaccum 3,8.) Az ókori Róma ismert irodalmi egyéniségei is kapcsolatba kerültek a zsidókkal. Cicero nyilván örökölt valamit tanítója, Apollónius Molón előítéleteiből, de ennek ellenére tartott a zsidóktól és igyekezett a témát mindig óvatosan kezelni. Igaz, voltak kirobbanásai is, például a *Pro Flacco*-ban azzal vádolja őket, hogy lenézik Róma ragyogását, de hozzáteszi: azt, hogy miként is é reznek a b irodalom iránt, fegyverrel bizonyították. (*Pro Flac.* 69.) Petronius azt állítja róluk, hogy a disznót és a sz amarát imádják. (*Fragm.* 35.) Persius szerint nem más a zsidóság, mint babonás nép, (Sat. 5.) míg Ovidius szerint szombatjuk meg gyászos nap. (*Ars amat.* 1, 76) Tacitus amiatt nyugtalankodik, hogy számukra köönséges minden, ami a rómaiaknak szent és elzárják magukat másoktól. (*Hist.* 5, 4, 5) Seneca a zsidó vallás terjedése miatt nyugtalankodik, és sajnálkozva mondja, hogy a legyőzöttek szabtak törvényt a győztesnek. (*Epist.* 45;47)

A keresztényeknek már korán üldözéstől kellett tartaniuk, rejtőzködniük kellett, és mindenféle atrocitást el kellett szenvedniük a hitükért. Már az apostoli korban, még Jézus életében, a tanítványokat mindenféle megalázás, gyánúsíztatás és üldözés érte Krisztus követése miatt.

A keresztényüldözésekkel kapcsolatban általában a rómaiak kerülnek előtérbe, de nem ők voltak az egyedüliek, hanem a keresztényeket már jóval korábban üldözték a zsidók. Voltak a zsidók között – igaz, egyelőre kevesen –, akik Jézust mint Messiást elfogadták és követték. (Vermes 205)

A názáreti Jézus zsidó volt. Gyerekkora semmiben sem különbözött egy vele egykorú, átlagos zsidó gyermekétől. Születése után a nyolcadik napon körülmetélték, vallásos nevelésben részesült, mesterséget tanult, megtartotta a mózesi törvényeket, és ismerte mind a héber, mind az arám nyelvet. Harminc éves korában elkezdett tanítani, hirdette Isten országát, és nagyon sokan követték őt. Tanítványai közül kerültek ki az I. századi egyházi vezetők, vagyis zsidók voltak a születendő egyház első tagjai és vezetői is.

Kezdetben nem volt különösebb összeütközés a hagyományos zsidó vallás és a keresztények között. Az I. század második felétől kezdődően azonban a zsidó politikai és vallási esemény következtében megromlik a viszony a zsidó és a zsinagóga között.

A *második templom* lerombolása után tovább mélyül az egyház és a rabbinikus zsidóság közötti szakadék. Egy ilyen nagy veszteség után a zsidó nép abban reménykedett, hogy eljön az a Messiás, aki felszabadítja őket a római uralom alól. Ezt használta ki Bar Kochba, igazi nevén Ben Cosiba, aki Akiba (v) a Rabbi segítségével 132-ben Messiássá kiáltotta ki magát. 135-ben lázadást robbantott ki a római hatalom ellen. A zsidóság egy

része, vagyis azok, akik Jézust fogadták el Messiásnak, ellenezték a rómaiak elleni lázadást. Ezért Bar Kochba ellenségként kivégeztette őket. Ezután egyáltalán nem volt könnyű dolguk a Krisztust követő zsidóknak, hiszen nyugaton nem nézték őket jó szemmel, mert zsidók voltak, a zsidók pedig azért üldözték, mert keresztények voltak. A zsidó-keresztények körében létrejött messiási szekták (nazarénusok, ebioniták) a nyugati egyház ellenszenvét is kiváltották.

Az első keresztények a zsidók köréből kerültek ki. Ez az állapot nem maradt, és nem is maradhatott fenn sokáig, hiszen Jézus maga adott parancsot tanítványainak, hogy menjenek el az egész világra és hirdessék az evangéliumot minden népnek. Ez a jézusi parancs nem volt egyértelmű, amit magának Péter apostolnak az esete is bizonyít, akinek a joppái látomása nyomán kellett megértenie, hogy az örömhír a pogány népeknek is szól. Tudjuk azt is, hogy számot kellett adnia Jeruzsálemben a zsidó-keresztények előtt arról is, hogy megkeresztelt egy pogányt, de nem kötelezte a zsidó előírások megtartására. (*Ap. Csel* 11. 1–8)

Mindezeknek köszönhetően megjelennek a korakeresztény közösségekben a nem zsidó származású hittársak. Befogadásuk kezdetben nem ment egészen egyszerűen, sokszor viszályokat szült. Egyik legkorábbi etnikai alapú vallási konfliktusról az *Apostolok cselekedeteiben* olvashatunk. Itt a görög keresztények azért méltatlankodtak, hogy az alamizsna osztásakor a zsidók előnyben részesítették saját özvegyeiket. (*Ap. Csel* 6. 1–2)

Idővel egyre nagyobb nyomás nehezedett az egyházra a pogányok és a nem keresztény zsidók részéről. A korakeresztény apologétáknak rendszeresen kellett védeniük hitüket ezektől a támadásai ellen. Az egyik legádázabb hitvédő Tertullianus volt, aki természetéből adódóan nem hagyhatta szó nélkül a zsidók

vádaskodásait, és gondolatait írásban is közölte. A témakörhöz kapcsolódó előzmények közül megemlíthetjük a pella-i Aristón Ἰάσονος καὶ Παιπίσκου ἀντιλογία περὶ Χριστοῦ-ját (140), a hierapolisi A pollinaris πρὸς Ἰουδαίους cí mű m űvét (140), Iustinus διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον-át (160), valamint a kortárs Hippolytos ὁμιλία πρὸς Ἰουδαίους ἀποδεικτική-jét (235). A Barnabás levél ezeknél is korábban keletkezett, valamikor 115–140 között.

A II. századi keresztény íróknak (Arisitidestől egészen Tertullianusig) gyakran kellett védekezniük az emberevzés, vérfertőzés és más ilyen jellegű vádak ellen. Az efféle vádaskodás gyakran előfordult a római irodalom egész területén. Kis-Ázsiától egészen Lugdunumig felhozták mindezeket a vádakokat a keresztények ellen. A hogyi irodalmi forrásaink bizonyítják, ezt a vádaskodást a III. századi írók már a múlt eseményeihez sorolják. Órigenész vagy Minucius Felix maguk is a régebbi eseményekhez sorolják ezeket a keresztények ellen felhozott hamis vádakokat. Az bizonyos, hogy ezek a vádak az antikvitásban toposznak számítottak, és nem a keresztények voltak azok, akiket először illették ilyen vádakkal. A kannibalizmus, a fényűzés és a gyerekgyilkosság az ókor három főbenjáró bűne volt. Ezek táplálták az ember gőgjét (*hybrisét*), aki egyenlő szeretett volna lenni az istenekkel a záltal, hogy ő is éljen az isteneknek kijáró előjogokkal. (Nagy 2000, 9–16) A mitológiából ismertek olyan szereplők, akik bűnhődnek az ilyen jellegű vétkek miatt. Gondoljunk Oidipusra, a kinek a hibája miatt először csak ő maga, de azután egész Thébai valamilyen rejtélyes betegségtől szenvedett. Thyestés esete sem mondható hétköznapi, vagy gondolhatunk Orestés sorsára, akinek tragikus története a görög tragédiaírók tolmácsolásában vált leginkább ismertté.

A történetek közös eleme, hogy egy-két ember bűne miatt egy egész közösség szenved. A megoldást az jelenti, hogy a bűn okozóját ilyen vagy olyan módon kirekesztik a közösségből. A pogány vádaskodások szerint a keresztények azok, akik minden istentelen bűnt elkövetnek, a miért az istenek haragja az egész római birodalmat sújtja. A pogány római hatalomnak tehát arra kellett törekednie, hogy kirekessze a közösségből a keresztényeket. Megjegyzendő, hogy ezek a vádaskodások éppen kapóra jöttek a hatalom számára, hiszen könnyen tudták magyarázni a sikertelen hadjáratokat, a politikai, gazdasági válságot és a természeti csapásokat is. Az ókorban nem a keresztények voltak az elsők, sem pedig az egyedüliek, akiket emberevéssel vádoltak. A távoli népek, a szélsőséges csoportok, a nem népszerű személyek, ugyanilyen „hírnévnek” örvendtek.

Arról, hogy a keresztényeket ilyen jellegű vádakkal illették nem csupán a pogány szerzők, hanem a keresztények is tudósítanak. Sőt talán még beszédesebben teszik ezt, mint pogány kortársaik. A vádaskodások mögött rejlő irodalmi toposz jóval Tertullianus korát megelőzően létezett a római irodalomban. (Havas 1983) Cicero mint kiváló jogász a Catilina-összeesküvés leleplezésekor elmondott beszédeiben körültekintően bánt a bizonyíthatatlan argumentumokkal, pusztán a sejtetést engedve meg. Sallustius azonban megemlíti a catilináriusokkal kapcsolatban (igaz megjegyzi, hogy má sok véleményére a lapoz), hogy azok borral vegyített vért ittak. (Havas 2002, 7–25) E motívum továbbfejlődve jelenik meg a II. század első felében élő történetíró Florusnál, aki már csak vért említ bor nélkül. (Emberger 2005, 90–92) Plutarchos is említést tesz erről; Tertullianus kortársa, Cassius Dio pedig egyenesen gyerekgyilkossággal vádolja Catilinát. Mindezek mutatják, hogy a művelt római réteg gondolkodásában nem jött létre egy k anonizált

toposz, amelyet erre a vádfajta használtak volna, hanem egy bizonyos valóságmagot a saját fantáziájuk és elképzelésük, valamint az adott helyzet diktálta szükséglet szerint alakítottak így vagy úgy. A keresztények ellen felhozott vádakkal kapcsolatosan a pogány szerzők szüksézáúak. A keresztények közül is inkább Tertullianust lehetne bőbeszédűnek nevezni. Az, ahogyan Tertullianus látta az emberevés problematikáját, nagyban megegyezik Minucius Felix elképzelésével. Nem tudható egészen pontosan, hogy a Tertullianus által bemutatott vádak közül melyek azok, amelyek valóban felmerültek a keresztények ellen ebben az időben. Elképzelhető, hogy némelyiket maga a szerző illesztette művébe azért, hogy jobban meg tudja védeni a keresztényeket egy-egy lehetetlen vád ellen. A következőkben néhány tertullianusi helyet hozunk fel a nnak bemutatására, hogy milyen vádakkal illették a keresztényeket az emberevés fogalomköréhez tartozóan.

Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius rerum, omnium filium, vel, si alterius officium est, tu modo adsiste morienti homini antequam vixit, fugientem animam novam expecta, excipe rudem sanguinem, eo panem tuum satia, vescere libenter. (Apol. 8,2)

Jöjj, merítsd gyilkos vasadat egy egy gyermekbe, aki senkinek nem ellensége, aki a légynek sem ártott, aki mintegy mindenki gyermeke. Vagy ha ez mások földadata, legalább légy jelen a hal dokló emberkénél, ki meghal, mielőtt az életbe lépne. Várd meg, míg elröppen fiatal lelke, azután fogd föl a nyers vért, áztasd meg vele a kenyeredet és edd meg szíves örömet. (ford. Városi István)

Ezekkel a szavakkal Tertullianus az *Apologeticum*-ban igyekszik minden súlyos vád ellenében megvédeni a krisztusi hitet. Amint ebből rekonstruálható: gyerekgyilkossággal vádolták a keresztényeket. Minden bizonnyal a rágalom továbbfejlesztett változatában a vért is elfogyasztották a záldozatbemutatók. Több mint valószínű, hogy az elképzelt forгатókönyv szerint a nők nem vettek részt a feláldozásnál, de ők is fogyasztottak a vérből. Az áldozat valószínűleg kisgyermek volt. Azt, hogyan is történhetett mindez, maga Tertullianus meséli el:

Atquin volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quae praeparanda sint describere. Tum ille: Infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro tuo rideat. (Apol. 8,7)

Ámde mégis csak az a véleményem, akik fölvételt óhajtanak, szökés szerint elballagnak a titkos szertartások atyamesteréhez előbb, és följegyzik: mi minden kell az előkészülethez. Az atyamester azután elmagyarázza: szükség van egy gyerekre, aki még egészen zsenge, nem tud a halálról, mosolyog a késed alatt. (ford. Városi István)

Ezekben a sorokban lehet érezni, hogy Tertullianus, eléggé sötét, fekete humorral, igyekszik a vádak hitelét lerontani. Ugyanakkor arra a tényre is szeretne utalni, hogy Afrikában a pogányok saját gyerekeiket áldozták fel, tehát nem ismeretlen gyerekeket! Megtudjuk azt is, hogy az imaginárius szertartásban állítólagosan a gyerekeket késsel kellett levágni, azonban nem megy bele a részletekbe, de megjegyzi, hogy ez mégis humanusabb lenne a szoknál, a mit a vádlók gyakran valóban elmulvelnek:

Si quid et de genere necis differt utique crudelius in aqua spiritum extorquetis aut frigori et fami et canibus exponitis; ferro enim mori aetas quoque maior aetas optaverit. (Apol. 9,7)

A halál neme más és más ugyan, de mindenképpen kegyetlenebbül tépitek ki a magzat lelkét, ha vízbe fojtjátok, ha fagynak, éhségnek, kutyáknak dobjátok oda. A kés által való halált bizony az élemedettebb kor is örömmel veszi. (ford. Városi István)

Természetesen Tertullianus minden eszközzel cáfolni próbálja ezeket a vádakokat, amelyek – a mint más forrásokból is nyilvánvaló – léteztek ebben az időben. Tertullianus megfogalmazásának ironikus voltát a következő sorok még jobban szemléltetik:

De sanguinis pabulo et ei usmodis tragicis ferculis legite, necubi relatum sit – est apud Herodotum opinor – defusum brachiis sanguinem ex alterutro degustatum nationes quasdam foederi comparasse. Nescio quid et sub Catilina talem degustatum est. (Apol. 9,9)

A vér evéséről és más hasonló tragédiai mesékről csak olvassátok el, valahol megtaláljátok a leírását, (gondolom Hérodotosznál), hogy egyes népek a karokból kicsorgatott és kölcsönösen megízlelt vért szerződésük kötéséhez alkalmazták. Nem tudom pontosan, de Catilina idején is valami ilyet ízleltek. (ford. Városi István)

Tertullianus a pogány Róma történetéből felidézett eseményekkel azt bizonyítja, hogy nem a keresztények azok, akik ellen először felhozták ezeket a vádakokat. Jóval korábban már a

rómaiakat is illették ezekkel a nem mindig bizonyítható rágal-makkal. Bármennyire is szabadkozik Tertullianus, jól ismeri Hérodotost, a kinél valóban szó van a fent említett esetekről. (*Hist.* 4,70) A Catilina-féle vérszerződés nem csak a keresztények körében terjedt, és nem is Tertullianus által kitalált történet, hiszen már Sallustius is említi azt. (*Bell. Cat.* 22) Nyilvánvaló, hogy Tertullianus kiválóan ismerte a klasszikus antik példákat, a feltételezett, valós vagy valósnak vélt invektívákat. Az ókeresztényírók közül – a mint már említettük ezt a témát – Tertullianus tárgyalta a legaprólékosabban. A pogányok között sem volt, aki írásban ennél bővebben tájékoztatott volna. Tacitus vagy Suetonius is említi a keresztényekkel kapcsolatban hasonló vádakat. Igaz, Suetonius tájékozottsága némi kívánnivalót hagy maga után. Ifjabb Pliniust, akit a keresztényüldözésekkel kapcsolatban a legtöbbet idéznek, ebben a kérdésben szintén tájékozatlanság jellemzi, de az is elképzelhető, hogy Plinius a keresztények ellen felhozott vádakat, amelyeket mendemondának tartott, egyszerűen csak mellőzte.

Tertullianus alaptermészetéhez hozzátartozott a vita, a saját igazának megvédése. Olykor kemény kirohanásokat intézett ellenfelei ellen. (Altaner 1978, 131) Az *Ad nationes* több, a pogányok ellen intézett kirohanást tartalmaz. Az *Apologeticum*ban, amelyet úgy tartanak számon, mint visszafogottabb hangvételű művet, több mint harminc alkalommal ostromozza a pogány isteneket és azok kultuszait. A *De spectaculis*ban tizenhét meggyőző példát találhatunk erre a jelenségre. A polémia Tertullianus többi művére is jellemző. Az *Adversus Iudaeos* elleni polémia sem egyedül az *Adversus Iudaeos*ban, hanem más műveiben is jelen van.

A keresztények és a zsidók közötti polémia már egészen korán elkezdődött, pontosabban már Jézus életében. Krisztus

maga is több alkalommal vitázott a farizeusokkal, az írástudókkal és a szadduceusokkal. Krisztus keresztre feszítése után a vita más dimenziót is öltött: a keresztények a zsidókat tették felelőssé Krisztus keresztre feszítésért. A zsidók ugyanis nem fogadták el Krisztust eljövendő Messiásként. (Williams 1935) A keresztények magukat tartották az „igazi Izraelnek” és a zsidókban már nem csak a választott népet, hanem Krisztus gyilkosait is látták. A korai egyház történelmét megírók is gyakran mutatták be a zsidókat, mint a keresztények üldözőit. (Simmon 1964)

Kialakult egy bizonyos zsidóellenesség, amelyet latin nyelven Tertullianus fogalmazott meg először. A zsidók elleni vádaskodások is rendelkeztek egy jól ismert toposz-készlettel. A zsidók ellen írtézett polémikában a ralkodó elemként jelenik meg a zsidók e rkölcsi h itelének megkérdőjelezése. A zsidók bűnösök, kárhozottak, tisztátalanok, Krisztus ellenségei, a keresztényüldözések elindítói, akik eljátszották az örök üdvösséget. Elsősorban a zsidók megátalkodottsága kelt felháborodást Tertullianusban. Erre Izajás egyik szöveghelyét hozza fel példaként. (Iz. 1,4) A zsidók megátalkodott tékozló fiúk, akik elhagyták Istent. Tertullianus a zsidókat és a pogányokat egybevetve, azon tűnődik, vajon melyik a bűnösebb. A zsidókról ezt állítja: *impii, peccatores, hostes Christi (istentelen bűnözők, Krisztus ellenségei)* (De spec. III, 5.).

Az ilyen toposzok között vannak sajátosan a keresztények vagy kizárólag a zsidók ellen használt vádak, de vannak olyanok is, amelyeket bármely vádeljárásban fel lehetett használni az ellenfél h itelének rontására, a bírák ítéletének befolyásolására (kicsapongás, bujaság, vérfertőzés, emberevés stb.). (Pap)

A keresztények ellen felhozott vádak elég ismertek voltak, ilyenek például az állam elleni összeesküvés, az istenek harag-

jának a kihívása, gyilkosság, vérfertőzés, emberevés stb. (Nagy 2000) A ke resztények v iszont e lőszertettel e mlékeztek m eg arról, hogy ha má r Ádám és É va nem et tek volna a t iltott fa gyümölcséből, akkor nem kellene az emberiségnek az eredeti bűnt magán hordoznia. De szintén a zsidók voltak azok, akikre özönvizet küldött az Isten. Szodoma és G omorra maguk a bűn fertői voltak. Legnagyobb bűnük mégis az volt, hogy nem ismerték fel a Messiást, sőt üldözték és keresztre is feszítették.

Tertullianus n emcsak a k önyv t árgyául sz olgáló m unkájában polemizál a z sidókkal, ha nem má s m űveiben is e lőkerülnek a zsidók elleni vádak. Arra a következtetésre jut, hogy igazából nincs különbség a pogányok és zs zsidók vétke között, mindketten eg yformán b űnösök. Tertullianus m ind a po gányok, m ind a z sidók ellen használja a k orábban már említett szavakat: *impíi, p eccatores, host es Ch risti*. A z e lőbb e mlített Izajás idézet elemzésének befejezéseként megemlíti Tertullianus, hogy a körülmetélés voltaképpen csak időleges jel:

Sicut enim circumcisio carnalis quae temporalis erat imbuta est in signum populo contumaci, ita spiritalis data est in salutem populo... (Adv. Iud. III, 7.)

Amint ugyanis a t esti körülmetélés, a mely c supán i dőleges, j elként m utatkozott m eg a z e ngedetlen n épnek, ugyanúgy a lelki körülmetélés a nép üdvére volt.

Továbbá mondja

manus enim vestrae sanguine plenae sunt... (Adv. Iud. III, 5.)

a kezetek ugyansi csupa vér...

Ezt a t émát használja fel Tertullianus a z i mádságról sz óló írásában. A zsidók nem tudtak, nem akartak az Istenhez kitárt

karokkal imádkozni. Ez az atyák által bemocskolt lelkiismeretnek a jele lehet. Mi is az, ami beszenneyezte lelkiismeretüket? Ez a próféták, majd Krisztus kiontott vére:

Omnibus licet membris lavet quotidie, Israel, numquam tamen mundus est. Certe manus eius semper immundae, sanguine prophetarum et ipsius Domini incrustae in aeternum: et ideo conscientiae patrum hereditarii rei nec attollere eas ad dominum audent. (Or. 14.)

Bár napról-napra minden tagját megmossa Izrael, mégsem tiszta eléggé sohasem. Keze bizonyosan mindig tisztátalan, a próféták, sőt maga Urunk vérével piroslik mindörökre. És ezért, ama büntetőörökösei, a tyáikra való emlékezéssel nem me részeli kezüket az Úrhoz emelni. (ford. Városi István)

A szatírák nyelvével mutat rokonságot a *manus incrustae*, míg a *numquam mundus* a bibliai nyelvezethez áll közel. A *hereditarii rei conscientiae patrum* a lelkiismeret ébredésének a megjelenésére utalhat, míg a *reus haereditarius* egy egészen új tertullianusi formula.

Az *Apostolorum sectedetei* a rról számol be, hogy az apostolok követői zsidók voltak, mégis egy pogány személy elleni kirohanásában – aki megkérdőjelezte a mártíromság értelmét és értékét –, Tertullianus azt állítja, hogy az a zsidó közösség a forrása az apostolok üldözésének:

Illic constitues et synagogas Iudaeorum, fontes persecutionum, apud quas apostoli flagella perpassi sunt. (Scorp. 10, 90)

Olyanná teszed, amilyenek a zsidók zsinagógái, a keresztényüldözés forrásai, ahol az apostolokat megvesszőzték.
(ford. Ladocsi Gáspár)

A zsidók nem hittek a feltámadásban, Krisztust sem fogadták el, ezért Tertullianus azt mondja, hogy ők, mivel csak a földi dolgokban vetik bizalmukat, el is veszítik az égieket. A zsidók Krisztus elleni támadása bizonyítja a *furor* elhatalmasodását:

Dehinc cum ea perseverantia furoris et nomen domini per ipsos blasphemaletur, sicut scriptum est: Propter vos blasphematur nomen meum in nationibus (Adv. Marc. III, 22.)

Ezután, mivel ki tartottak dühük mellett és az Úr nevéért miattuk káromolják, ahogy írva van: miattatok káromolják a nevémet a pogányok között... (ford. Nagy Imre)

Az *Adversus Iudaeos*ban felbukkanó vita a lapjául a zsidó dilemma szolgált, hogy ki az, aki részesülhet a zsidó kegyelemben. A zsidó fél természetesen azt állította, hogy a keresztényeknek semmi közük a zsidó üdvösséghez. Tertullianus ennek éppen az ellenkezőjét próbálja bizonyítani,

ne Israel adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium de urceo aut pulvis ex area deputentur. (Adv. Iud. 1, 3)

Izrael ne gőgösködjék tovább, hogy más nemzetek annyit érnek, mint az esőcsepp a cserépkorsón, vagy mint por a mérlegen.

Tertullianus fő célja tehát a zsidó megtörése és a keresztények önbizalmának a megerősítése. Szavainak nyomatékául és hi-

teléül egy ószövetségi történetet idéz, amelyben Isten így szólt Rebekához:

Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de utero tuo dividuntur, et populus populum superabit, et maior serviet minori. (Adv. Iud. 1, 4)

Két nemzet van méhedben, és két nép válik el öledből: az egyik nép a másik fölé kerekedik,

és az idősebb szolgálni fog a fiatalabbnak.

Tertullianus értelmezése szerint az idősebb nép a zsidókat jelenti, míg a fiatalabb a kereszténység, következésképpen egyáltalán nem a zsidók az elsők az üdvösség elnyerésében, hanem a keresztények, akiknek, jóllehet később ismerték meg az isteni tanítást, Isten az elsőbbséget ígérte. Tertullianus nem áll meg ezen a ponton, hanem nevetségessé teszi a zsidó vallás szerinte babonás és az üdvösséghez egyáltalán nem szükséges előírásait, parancsait.

Véleménye szerint az isteni törvény általános, vagyis mindenkire vonatkozik, nem csupán a zsidókra:

Cur etenim deus universitatis conditor mundi totius gubernator hominis plasmator universarum gentium sator legem per Moysen uni populo dedisse credatur et non omnibus gentibus adtribuisse dicatur? (Adv. Iud. 2, 1)

Ugyan miért hinnénk, hogy Isten, a mindenség teremtetője, az egész világ kormányzója, az ember teremtetője, minden nép alkotója, a törvényt Mózes közvetítésével csak egyetlen népnek adta? Miért állítanánk, hogy nem valamennyi népnek szánta?

Ez a törvény egyfelől általános volt, másfelől pedig elegendő is lett volna, ha betartják. Tertullianus állítása szerint ebbe az első törvénybe bele van foglalva minden későbbi, ez minden törvény eredője. Az első törvény így hangzik:

In hac en im lege Adae data omnia praecepta condita recognoscimus quae postea pullulaverunt data per Moysen, id est: Diliges dominum deum tuum de toto corde tuo et ex tota anima tua, et: Diliges proximum tibi tamquam te, et: Non occides, non moechaberis, non fraudaberis, falsum testimonium non dices, honora patrem tuum et matrem, et: Alienum non concupisces. (Adv. Iud. 2, 3)

Ebben az Ádámnak adott törvényben elrejtve megismerjük mindazokat az előírásokat, amelyek később a Mózesnek adott törvényben lettek kifejtve, vagyis: „Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből” és „szeresd felebarátodat, mint te magadat” és „ne ölj, ne paráználkodj, ne csalj, hamisan ne tanúskodj, tiszteld anyádat és atyádat”, és „másét ne kívánd.”

A körülmetélés problematikája szintén része volt a zsidók és a keresztények közötti polémiaának. Tertullianus azt vallja, hogy nem szükséges a nyolcadik napi körülmetélés az üdvösséghez. Az első kérdés az, hogy ha a körülmetélés megtisztítja az embert, hogyan teremthette Isten Ádámot körülmetéletlenül. Ha pedig a körülmetélés megtisztítana a bűntől, miért nem metélte őt körül a bűnbeesése után? Isten azonban ugyanúgy kedvelt lelte nagyon sok még nem körülmetélt ember áldozatában és életében is. Tertullianus csak a nevesebbeket sorolja fel, például Ádámot, Ábelt és Noét is, akit, bár nem volt körülmetélve, kiszabadította Isten az özönvízből. Ugyanígy az

öreg Hénochot anélkül, hogy körül lett volna metélve, vagy a szombatot megtartotta volna, a világból úgy ragadta ki, hogy ő a halált meg sem kóstitotta. De Melkizedek is Isten papja volt, holott nem volt körülmetélve. Lótót is megmentette Szodoma tüzéből, pedig ő sem volt körülmetélve.

Mindezek mellett Tertullianus azzal érvel, hogy, ha adott is Isten ilyen törvényt, akkor is a lelki körülmetélés a fontos, nem a testi. Jeremiás próféta szavait idézve mondja:

Innovate vobis novitatem et ne seminaveritis in spinis; circumcidimini deo et circumcidite praeputium cordis vestri. Et alio loco dicit: Ecce enim dies veniunt, dicit dominus, et disponam domui Iudae et domui Iacob testamentum novum, non tale quale dedi patribus eorum in die quo eos eduxi de terra Aegypti. Unde intellegimus et priorem circumcisionem tunc datam cessaturam et novam legem, non talem qualem iam dederauimus patribus, per omissuram adnuntiari, sicut Esaias praedicabat dicens, quod in novissimis diebus manifestus futurus esset mons domini et domus dei super vertices montium. (Adv. Iud. 3, 7)

„Újuljatok meg és ne vessetek tőbbé tövisek közé, metélkedjete körül az Istennek és metesszétek le szívetek előbőrét; más helyen pedig ezt mondja: „Íme jönnek majd napok – mondja az Úr – Júde és Jákob házában új törvényt hagyok, nem olyat, amelyet atyáiknak adtam azon a napon, mikor kivezettem őket Egyiptom földjéről.” Ebből megértjük a ki nyilatkoztatást, hogy a korábbi körülmetélést időleges jelleggel adta Isten, és új törvény születik, más, mint amelyet korábban az atyáknak adott. Ezt jövendölte meg Izajás, mondván, hogy a végső napokban majd feltárul a bércek csúcsán az Úr hegye és háza.

A következő kérdés, hogy szükséges-e a Sabbat megtartása az üdvösség elnyeréséhez. Az zsidók azzal érveltek, hogy már maga Ádám is megtartotta a Sabbatot, sőt Ábel áldozatát Isten éppen azért fogadta el, mert az megtartotta a Sabbatot. Az Ószövetség nagyjai színtén kivétel nélkül Sabbatot megtartók közé tartoztak: Noé, Ábrahám, Melkizedek stb. Tertullianus szerint ez a törvény csak ideiglenes. Példákat sorakoztat fel arra vonatkozóan, hogy az Ószövetség nagyjai nem tartották meg a Sabbatot, és ezt isteni parancsra tették. A legnyilvánvalóbb eset Jerikó városának a bevétele, amikor Isten megparancsolta Joshuának, hogy a papok és a nép hét napon keresztül a város körül vigyék a szövetség ládáját. Ebben az időtartamban szükségképpen beleesett legalább egy Sabbat, a melyen nemcsak a laikus nép, hanem még a papok is dolgoztak. Erre mondja Tertullianus:

Quod ita factum est, et finito spatio diei septimi, sicut praedictum erat, ruerunt muri civitatis. Ex quo manifeste ostenditur in numero istorum dierum septem incurrisse diem sabbati — septem enim dies, undecumque initium acceperint, sabbati diem secum concludant necesse est —, quo die non tantum sacerdotes sint operati, sed et in ore gladii praeda facta sit civitatis ab omni populo Israele. (Adv. Iud. 4, 9)

Ez így is történt: hét nap elteltével a város falai ledőltek, ahogy előre meg lett mondva. Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a hét nap között előfordult egy szombati is – mert bár honnan kezdődik a hét nap, a szükségyszerűen magába foglal egy sabbatot is –, amely napon ekkor nem csupán a papok dolgoztak, hanem egész Izrael kardjával szerezte meg hadizsákmányát: a várost.

További bizonyítékkul még megemlíti a Ma kabeusokat is, akik Sabbatkor harcoltak az atyai törvényért. Végül nem kevés gúnnyal megjegyzi:

nec putem aliam legem eos defendisse nisi in qua de die sabbatorum meminerant esse praescriptum. (Adv. Iud. 4, 11)

Azt hiszem: nem is védtek más törvényt, csak azt, amelyben emlékezetük szerint a sabbat megtartása elő volt írva.

Jeremiást is idézi a rra vonatkozóan, hogy Istennek nem tetsző a zsidók Sabbatja:

Dicit enim Esaias propheta: Sabbata vestra odit anima mea. Et alio loco dicit: Sabbata mea profanastis. (Adv. Iud. 4, 2)

Izajás próféta ezt mondta: „A ti sabbatokat gyűlöli az én lelkem.” Más helyen pedig ezt mondja: „Az én sabbatomat megszenteltelítették.”

Tertullianus szerint tehát két Sabbat létezett, egy örök és egy időleges Sabbat. Az Isten előtt kedves áldozat is, úgy látszik, a később született nép, vagyis a keresztények számára kedvez. Így természetesen a keresztények és a zsidók esete tükröződik Káin és Ábel áldozatbemutatásánál. Ábel áldozata kedves Isten előtt, amiért testvére megöli őt, magára vonva ezzel Isten haragját. Isten haragjában kemény szavakat mond, amelyek, ha nem is nyíltan, de – Tertullianus szerint – a zsidó népre vonatkoznak:

cui deus dixit: vox sanguinis fratris tui proclamat ad me de terra. Propter quod maledicta terra quae aperuit os suum ad excipiendum sanguinem fratris tui. Et tremens et tre-

mens eris super terram, et omnis qui te invenerit occidet te.
(Adv. Iud. 5, 2)

Az Isten így szólt hozzá: Öcséd vérenek hangja felkiáltott hozzám a földről. Ezért átkozott a föld, amely felnyitotta száját és beitta öcséd véréét. És nyögni és reszketni fogsz a földön, és mindenki, aki rád talál, meg akar ölni majd téged.”

Az áldozat bemutatásának helye is nézeteltérések tárgyát volt, mert a Leviticusban az áll, hogy sehol máshol ne mutassanak be áldozatot, hanem csak az ígért földjén, amihez a zsidók ragaszkodtak is. Miért ígérte meg Isten a próféták által, hogy el fog jönni a Lélek, hogy minden helyen és minden földön áldozatot ajánljanak fel az Istennek? – teszi fel a kérdést Tertullianus:

Cur itaque postea per prophetas praedicat spiritus futurum, ut in omni loco et in omni terra offerantur sacrificia deo. (Adv. Iud. 5, 4)

Miért ígérte hát meg a Szentlélek a próféták által, hogy eljön majd az idő, amikor minden helyen és minden földön áldozatot mutathatnak be az Istennek?

Tertullianus ebből kiindulva világít rá arra, hogy valójában a zsidóknak nincs is igazuk:

Sicuti per Malachiam unum ex duodecim prophetis dicit: Non recipiam sacrificium de manibus vestris, quoniam ab oriente sole usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit dominus omnipotens, et in omni loco offeruntur sacrificia munda nomini meo. Item in psalmis David: Adferte deo, patriae gentium, in-

dubitate quod in omnem terram exire habebat praedicatio apostolorum, adferte deo claritatem et honorem, adferte deo sacrificium nominis eius; tollite hostiam et introite in atria eius. (Adv. Iud. 5, 4)

Amint a tizenkét próféta egyike, Malakiás mondja: „Nem fogadom el az étel-áldozatot kezeimből, mert napkelettől napnyugatig a nevetem dicsőítik minden népek között – mondja a mindenható Isten – és mindenhol tiszta áldozatot mutatnak be nevemnek.” Továbbá a zsoltárokból Dávid így szól: „Hozzatok áldozatot Istennek, népek törzsei!” Kétségtelen az is, hogy minden földre eljutott az Apostolok igehirdetése: „Hozzatok az Úrnak hatalmat és tiszteletet, áldozatok az Ő nevének, hozzatok áldozatot és lépjétek be az ő szentélyébe.”

Mert nem földi, hanem lelki áldozatokat kell bemutatni:

namque quod non terrenis sacrificiis sed spiritualibus deo litandum sit, ita legimus ut scriptum est: Cor contribulatum et humiliatum hostia deo est, et alibi: Sacrifica deo sacrificium laudis et redde altissimo vota tua. (Adv. Iud. 5, 5)

Mert nem földi, hanem lelki áldozatokat kell bemutatni; olvassuk, miként az írásban áll: „A töredelmes és alázatos szív az áldozat Isten előtt.” És máshol: „Áldozz az Úrnak dicsérő áldozatot, és add meg a magasságbelinek, amit fogadtál”

Itt a dicséret a lelki áldozatot jelenti, és a töredelmes szív az Úr számára elfogadható áldozatnak bizonyul. Tertullianus

véleménye szerint nem az áldozatok száma a fontos, hanem az alázatos és töredelmes szív, hiszen Isten így szólt:

Quo mihi multitudine sacrificiorum vestrorum, dicit dominus, quoniam et si addideritis mihi, inquit, si milam, vanum supplicamentum execramentum mihi est, et adhuc dicit: Holocaustomata et sacrificia vestra et adipem hircorum et sanguinem taurorum nolo, nec si veniat is videre mihi; quis enim exquisivit ista de manibus vestris? (Adv. Iud. 5, 6)

Mit nekem a ti áldozatok sokasága, mondja az Úr, ha ugyanis vétkeztek ellenem? Az én szememben a hiábavaló áldozatokhoz hasonló – és így folytatja tovább: Nem kívánom égő-áldozataitokat és felajánlásaitokat, sem a kecskebakok zsíráját, sem pedig az ökrök véréét, amint az sem tetszik, ha engem látni jöttek. Ugyan ki kérte ezeket a ti kezetekből?”

Továbbá a próféta jóslata Krisztus születésével kapcsolatban így hangzik:

propter hoc ipse deus dabit vobis signum: ecce virgo concipiet et pariet filium et vocabitur nomen eius Emmanuel, quod interpretatur nobiscum deus. (Adv. Iud. 9, 1)

Éppen ezért az Isten maga ad nektek jelet: Íme a szűz méhében gyermeket fogant és fiút szül és nevel észen Emmánuel, ami annyit jelent Velünk az Isten!

A zsidók értelmezése szerint nem szűzről van szó, hanem csak egy fiatal lányról, ami voltaképpen az esemény fontosságát csökkenti. Tertullianus válasza szerint, ha egy fiatal lány

szül, abban nincs semmi különös, ám ha egy szűz, annak már van értéke, fontossággal bír.

Továbbá arról is beszél, hogy az Úr Rebekának megígérte, hogy nem egyszereűen két g gyermeket, ha nem két n épet, h oz a világra a m éhéből. És ebben természetesen Tertullianus két népnek a típusát látja: a zsidókét és a keresztényekét. Az időben nagyobb nem más, mint a zsidó nép, hiszen ők ismerték meg korábban az egy Istent, a fiatalabb nemzetség viszont nem más mint a keresztényké, hiszen ők jóval később tették magukévá a keresztény hit megismerését. Ami viszont fontos, hogy az Úr elrendelte a zt, hogy a n agyobb a k isebbnek sz olgáljon. Tehát az ószövetségi prófécia a keresztényekben telik be. Ugyanezen gondolatmenet szerint haladva a keresztények Jákobnak, a kisebb fiúnak az antitípusai, általuk teljesedik be ugyanis a próféta jövendölése.

De nem csak a keresztények lehetnek egy típus beteljesítői, hanem a zsidók is, akár ha még ószövetségi típusról van is szó, mert a zsidók előljáróit Szodoma előljáróiként emlegeti és magukat a zsidókat Gomorra népének, jóllehet ezek a városok, – amint megemlíti – má r régen kihaltak. De nem csak ez a két város az, amelyik ószövetségi figuráknak a beteljesülése, hiszen ott van Egyiptom, amiről azt állítja, hogy Egyiptom neve alatt az egész világ értendő, mégpedig a babonáság imádása miatt. De a kár Bab ilonra is g ondolhatunk, a mely R óma vá rosának az előképe, mégpedig azért, mert Róma is ugyanolyan nagy és ugyanolyan gögös a saját hatalmára és ugyanúgy a szentek eltiprója is.

Mózes és a zsidók hosszú ideig vándorolnak a sivatagon át, s ezután ér véget a törvény uralma és következik az Ígéret földjének meghódítása Józ sue által, aki ugyanazt a nevet viseli, mint Jézus. A választott népet ugyanis Józ sue és nem Mózes vezette

be az ígélet földjére. Azért, amikor Gábiel angyal azt mondja a Szűznek, hogy fiát Jézusnak ne vezze, ennek az a tipológiai jelentése, hogy véget ért a törvény uralma és kezdődik az Ígélet földjének meghódítása. A bárány pedig, akiről Mózes hirdette, hogy szenvedni fog, nem más, mint Jézus. Az *agnus Dei* egyik legismertebb motívumként szerepel a keresztény művészetben, és a nyolcadik századtól kezdődően fontos a liturgiájának a keresztény liturgiájának. De szintén ehhez a fogalomkörhöz kapcsolódik a kos, mint olyan előjel, amelynek jelentése Krisztusban megismétlődik és beteljesedik jelentése. A hím bárányt nevezik kosnak. Ennek áldozati szerepével meglehetősen korán találkozunk a Teremtés könyvében (Ter. 22.) olvashatjuk Ábrahám és Izák történetét, ahol mondhatni kulcsfontosságú szerepe van ennek az állatnak. De keresztelő János is – aki meghirdette Krisztust és, aki szintén ószövetségi típusok beteljesítője, pl. a lámpás, akit a szoltáros megjövendölt – a Jordán partján megjelenő, földi működése kezdetén álló Jézusra mutat mint Isten Bárányára, aki elveszi a világ bűneit. Ezzel egész földi működésének tartalmát határozza meg, nem csak az annak végén rá váró keresztthalálét. De kétségtelen, hogy a keresztthalál a betetőzése annak, amit Jézus, mint Isten Báránya véghezvisz.

Ha a képre redetét keressük, akkor megállapíthatjuk, hogy arról a két bokról van szó, amelynek fejére tette kezét az évi engesztelési ünnepen a főpap, és rá olvasta a nép minden bűnét. Az egyik bakot levágták, és a főpap meghintette vérével a szövetségláda tetejét és megkent vele az oltár szarvát, majd pedig áldozati lakomán elfogyasztották. A másik bakot életben hagyták és kivették a pusztába, de mindenképpen „Izrael táborán kívülre”, ahol Azazelnek szánva, magára hagyták, és feltehetően ragadozók zsákmánya lett. Ez a ketős tartalmú kép

csodálatosan példázza Isten Fiának, a megfeszített Bárányának sorsát: eg yrészt ott függ a ke reszten mindenkitől, még Isten-től is e lhagyottan, az egész világ bűnterhével kiszolgáltatva a sátánnak. Másrészt a zonban vére a be nne hívőknek oltalmat nyújt a törvény ellen, haladékat szerez a megtérésre.

Tertullianus ebben is Krisztus kettős eljövételének a típusát látja beteljesedni. A zt mondja, hogy a két k os a m megjelenése alapján igazából egyforma, de míg az egyiket a nép a vá roson kívülre veti, leköpdösve, megverten, hogy elpusztuljon, addig a másikat feláldozza az Úrnak a bűnök bocsánatául, és a temp-lom papjai esznek belőle. Az első állat Krisztus szenvedését és kereszthalálát je lképezte, a kire bí borruhát a dtak, me gverték, és mindenféle gyalázattal illették, és a vá roson kívül keresztre feszítették. A má sodik eljövétel viszont akkor történik, mikor már minden bűnt kiengeszteltek és az Úr kegyelmének papjai táplálékként veszik magukhoz.

Tertullianus szerint az első eljövétel mindenképpen nehezen felfogható a zsidók számára, mert elég sok jelkép van, amely el-homályosítja, de a második már sokkal szimpatikusabb is, ezt könnyebben el tudják fogadni. Azonban a kettő szorosan ösz-szekapcsolódik, hiszen hogyha Krisztus maga nem érkezik el egyszer megalázottságában, akkor nincsen a dicsőséges Krisz-tus sem, tehát a két figura mindenképpen elválaszthatatlan és az ü dvtörténet, a melyet a ke resztények e lfogadnak m indezt igazolta is Krisztusban.

Befejezésül m egállapíthatjuk, h ogy b ár T ertullianus j ogi kompetenciáját több en v itatják, g ondolkodási mó dja oly an, mint egy ügyvédé. A m űben Tertullianus egyesíti a védekező írást és a va lami érdekében szóló beszédet, egy kis invektívá-val f űszerezve. Ez ek a f ormák a g örögöknél á ltalában k űlön szoktak m egjelenni. T örvényszéki t aktikával é lve a vá dat a

vádlóra igyekszik visszafordítani, az ellenfelet egyfajta *retorsio criminisszel*, azaz saját fegyverével igyekszik legyőzni. Lépten-nyomon megjelenik az ügyvéd abbéli öröme is, hogy igyekezzen belső ellentmondásokat kimutatni a másik félnél. Mindezek ellenére folytonosan, hangsúlyozza, hogy zsidók és keresztények valójában egy töről származó testvérek, akik mindannyian Isten kedvelt népe. Kirohanássai inkább keresztényhitvédő mivoltával hozhatóak összefüggésbe, hiszen a később elharpózdó zsidó gyűlöletnek nyoma sincs benne.

Tertulianus igazi művelt apologetaként nem mellőzhette a meggyőzést rednkívül elősegítő humor és ironia használatát sem.

A *vicc* sokáig nem létezett az antik görög irodalomban. Még igazi elnevezést sem ismertek rá, csupán *gúnynak*, *fordulatnak* nevezték. A görögök Pán isten alakjában alkották meg a számukra másként kifejezhetetlen vicc jelenségét. (Desclos 2000, Willimas 1971)

A *vicc* kialakulása igen hosszú fejlődés és külső (irodalmon kívüli) hatások eredménye. A *humor* ennek az egész folyamatnak az összefogó motívuma, kulcsszava. Jelen van már a homérosi költemények istenvilágában, a földművelő nép úgynevezett állatmeséiben, a klasszikus és hellenisztikus színpadon, a legnagyobb történetírók anekdotáiban és a bortól mámoros szümpozszionokon; nem kíméli a lírát, sem a sírfeliratokat; megjelenik a házak falain, sőt még a vázákon is. (Tvratkovic 2000)

A jóízű nevetést kiváltó humor a legkorábbi fennmaradt irodalmi műveknek, Homéros eposzainak is szerves része. (Sikes 1940; Macleod 1970) A pseudo-homéroszi művek között töredékesen olyan darabokat is találunk, amelyek teljes egészében a humorra épültek, mint például az Aristotelész által ös-

komédiának nevezett Margités című komikus eposz, vagy a Békaegérharc. (Szepes 1980)

Az állatok humoros bemutatása a kor egy egészen más műfajában, az aiséposzi állatmesékben is központi szerepet játszik, amelyek a későbbi viccek, anekdoták távoli elődjei lehettek, hiszen rövidségük és tömörségük, valamint a csattanóra felépülő szerkezetük igen sok hasonlóságot mutat azokkal.

A t réfa, a *geloion* ha sznosságáról e lőször G orgias sz ólt, (Gorgias frg. 82b 12d-k (II 303.)). aki szerint az ellenfél komolyságára t réfával, t réfájára komolysággal kell felelni, és h atását ilyen módon lerontani, a mint ez t A ristotelés is i dézi. Itt tesz utalást Aristotelés arra, hogy a *Poétikában* már kifejtette, hány fajtája van a nevetségesnek; ám a *Poétikának* azon része, melyben a komédiát tárgyalta, (*Arist. r het.* III. 1 419b.) elveszett. Megjegyzi, hogy ezeknek egy része illik a szabad emberhez, másik része pedig nem, tehát a szónokoknak az előbbiekkal kell élnie. Arról, hogy több görög retor is foglalkozott a humor kérdésével, Cicerónál olvashatunk. (*De orat.* 2,217 Ezen görög írások azonban nem maradtak ránk. Quintilianus alapvető különbséget lát a szellemesség és a humor tekintetében az antik ékesszólás két legnagyobb alakja, Démosthenés és Cicero között, ugyanis míg Démosthenés híjával volt a kedélynek, addig Cicero nem tudott szellemességben mértéket tartani. (*Quint. inst.* 6, 3; *Or.* 26, 90) Cicero az *Oratorban* kitér (*Or.* 87.), a *De oratoreban* pedig kimerítően értekezik a szellemesség, a vicc és a humor kérdéseiről. (*De orat.* 2,216–289) Forrásként saját szónoki gyakorlatára, római viccgyűjtemények és peripatetikus írások szolgáltak. (*De orat.* 2.271.) Az értekezést Cicero azon kijelentéssel kezdi, mely szerint igen gyakran kellemes és kiválóan hasznos dolog a vicc és a humor (*De orat.* 2,216), majd azzal folytatja, hogy ő maga is látta, hogy a perekben sok

mindent el lehet érni szellemességgel. (*De orat.* 2,219) Cicero öt kérdésre keres a n evetéssel kapcsolatban választ: Mi a n evetés? Honnan ered? A szónok kívánjon-e vidámságot teremteni? Meddig mehet el? Milyen fajtái vannak a *ridiculum*nak? (*De orat.* 2,235) Az első kérdés a dialógus egyik szereplője C. Iulius Caesar Strabo szerint nem tartozik a tárgyhoz; a másodikra Aristotelésszel felel, miszerint a *ridiculum* a r út és t orz tulajdonságok által meghatározott területeken alkalmazandó. (*De orat.* 2,236; Cooper 1922; Cooper, Gudemann 1928) A harmadik kérdésre egyértelműen igenlő választ kapunk. (*De orat.* 2,236) A negyedik kérdésre a következőt feleli: sem a különös elvetemültségből, sem a súlyos szerencsétlenségből nem űzhet a szónok t réfát, ha sonlóképpen nem vá lhat g úny cé ltáblájává egy közkedvelt, köztiszteletben álló ember sem. (*De orat.* 2,237) A legfőbb törvény tehát a mértéktartás. (*De orat.* 2,238; Quint. inst. 6.3,28–31) Az ötödik kérdésre adott feleletből megtudjuk, hogy a vicc egyik fajtáját a dolog maga, a másikat pedig a megfogalmazás adja. (*De orat.* 2,240) Ezt követően megjelöli a *ridiculum* azon forrásait, amelyekből a szónok meríthet, (*De orat.* 2,269–289) és amelyekből nem. (*De orat.* 2,251) A nevetést például a vicc esetében legtöbbször az váltja ki, hogy a szónok olyasmit mond, a mire senki sem számított, ilyenkor saját tévedésünkön nevetünk. (*De orat.* 2,255) A szónoknak ezek alkalmazása során ügyelnie kell arra, hogy ne okozzon orvosolhatatlan sérelmeket, valamint hogy csupán ellenségeibe döfjön fullánkokat, ám ezt is mértékkel kell tennie, s ne folyvást, s ne mindegyiket, s ne akárhogyan sértse. Ezt mondja a legtisztább atticizmusnak, noha a különösebb eleganciát t éren a z újabb atticisták közül senki sem ért el. (*Or.* 89.)

Tertullianust nem a legvidámabb kedvű keresztény írók között tartják számon, és nem is az. Mint minden rétornak, vagy

retorikában jártas személynek, neki is ismernie kellett az iróniában és a humorban rejlő nagyszerű szónoki lehetőségeket. Mint vérbeli apologétának gyakran ki kellett állnia az igazi keresztény hit védelmében, amelynek során minden megengedett retorikai eszközt bevetett a magallításainak a látásmasztására és mások magallításainak hiteltelenné tételére. Jelleméből következő szigora és túlzott komolysága ellenére használja az iróniát és a humort művei megalkotásánál. Az *Adversus Iudaeos* mellett más műveiben élt az irónia és a humor adta lehetőségekkel. Például a *De pallio* (2,1) már tematikájában is kicsit könnyedebben indít, bár valójában nem a felszínen található látszatelem, egy ruhadarab megvédése a fontos, hanem a háttérben meghúzódó mélyebb gondolatok. Az afrikai férfiakhoz intézett sorai után, a pogány istenek kerülnek pellengérré, minden elvetemült öltözködési forma is megkapja a magaméltó ítéletét és ezek képviselői is: Larissai Kiós, Cleomachus. Physcon és Sardanapallus Caecina Severus

Arra pedig, hogy mennyire képmutatók a togát védelmezők egy rövid és frappáns észrevétellel rúkkol elő:

Si negabis, domum consequar. Videbo quid statim a limine properes: nullius profecto alterius indumenti expositio quam togae gratulatur. (De pall. 5,2)

Ha tagadsz, hazakísérlek, s látni fogom, mit sürgetsz már rögtön a küszöbnél, mert más öltözet levetését egyáltalán nem kívánod úgy, mint a tógáét. (ford. Vanyó László)

Ennél komolyabb viták esetében is használta az irónia és a humor meggyőző fegyverét, ilyen az *Adversus Marcionem*, ahol felszínesen k utatva is, huszonhat idevonatkozó szöveg-részt lehet találni. (Pap)

A markioniták és a montanisták között nem volt olyan sok különbség, mindkettő nagyon népszerű *schisma* volt a maga korában, mindkettő hangsúlyozta az aszkézis és az önmegtagadás fontosságát, egyik sem fogadta el a klérus tekintélyét. A meglévő különbségek közül a legfontosabb az egyistenhit kérdése volt, hiszen a markioniták két istenben hittek.

A humor és a zírónia témájához kapcsolódó szövegrészek általában mind az ellenfél, az ellenfelek, vagy azok tanításai ellen irányulnak. Tematika szerint is lehetne ezeket csoportosítani, attól függően, hogy milyen képet használnak fel a humor, az irónia megvalósításához. Vannak természetből, különösen az állatvilágból vett képek; pl. ugató kutya-knak nevezi Markión követőit, a kik gyakran kerülnek kutyaszorítóba is. (*Adv. Marc.* 3,11) Az egyházukat pedig darazsak fészkének mondja. (*Adv. Marc.* 4,5) Markiónt egyenesen számárnak aposztrofálja, aki Aiszóposz kútjából érkezik elő, és alighogy előkerül, máris iá-zik. (*Adv. Marc.* 4,23)

Az a tény n agy felháborodást váltott ki Tertullianusban, hogy Markión a saját bibliájából kihagyta Jézus születésének a történetét, ezért förmed rá gúnyosan:

Age iam , perora in illa sanctissima et reverenda opera naturae, invehere in totum quod es: carnis atque animae originem destrue; cloacam voca uterum tanti animalis, id est hominis, producendi officinam; persequere et partus immunda et pudenda tormenta, et ipsius exinde puerperii spurcos, anxios, ludicros exitus. (Adv. Marc. 3,11)

Rajta hát, kóntárokodj bele a természetbe és tiszteletreméltó művébe, ronts rá teljes erővel arra, ami vagy, rontsd le a test és lélek eredetét, hívd pöcegödörnek a méhet, mely ekkora állat – ti. az ember – létrejöttének

műhelye, vedd üldözőbe a szülés tisztátalan és szégyenletes kínjait s ma gának a s zülésnek szennyes szorongásos, nevetséges kimenetelét.

A dinnye és az uborka hasonlat is előkerül, midőn Markión önellentmondásba keveredett tanítását jellemzi:

cum p anem ede ret an gelorum, c ucumeres et p epones Aegyptiorum desiderabat. (Adv. Marc. 2,8)

míg az angyalok kenyerét ette, az egyiptomiak uborkájára és dinnyéjére áhítozott.

Ráadásul, mint Tertullianus állítja, a Teremtőt is meg kell róni, amiért saját népétől vonta meg a kenyeret és nem a még azoknál is a lább való markionitáktól. Nyilván még jóval több helyen lehet találni ehhez hasonló kijelentéseket, (*Adv. Marc.* 2,16.28.29; 3,7.20; 4,17.23.40.43; 5,4.8.17) azok részletes tárgyalását azonban most mellőzöm.

Az *Adversus Iudaeos* ironikus és humoros hangvétele talán egy kissé tompábbnak mondható az előbbiekhöz képest, de a finom gúnyt és élcélődést itt is felhasználja Tertullianus. Már az elején találunk gúnyos hasonlatokat a zsidó szájából:

Hoc enim sat est, posse gentes admitti ad dei legem, ne Israel adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium de urceo aut pulvis ex area deputentur. (Adv. Iud. 1,3)

Ez ugyanis már elegendő ahhoz, hogy a pogányokat oda lehessen engedni Isten törvényéhez, és Izrael ne gőgösködjék tovább, hogy más nemzetek annyit érnek, mint az esőcsepp a cserépkorsón, vagy mint porszem a mérlegen.

Tertullianus igyekszik frappánsan válaszolni a felvetett kérdésre, vagyis, ha az isteni kegyelemre csak a zsidóknak van joguk, akkor a prozelitáknak sincsen esélyük az üdvösségre:

Nisi enim omnibus eam dedisset, nullo pacto ad eam etiam proselytos ex gentibus accessum habere permetteret. (Adv. Iud. 2,2)

Hogyha pedig a t örvényt nem a dta volna mindenkinnek, akkor semmiképpen sem engedné, hogy a pogányok közül származó prozeliták is hozzáférjenek.

A körülmetélés problematikáját tárgyalva azt veti a szemükre, hogy miután Isten megteremtette a világot, a paradicsom élére egy körülmetéletlen *colonust* helyezett:

Certe in paradiso constituens eum in circumcisi columnum paradisi praefecit. (Adv. Iud. 2,11)

Márpedig bizonyos, hogy amikor a Paradicsomba helyezte, körülmetéletlen telepesként tette a Paradicsom gazdájává.

Az akadémikuskodásra találó választ ad, hiszen Ábrahám már akkor is tetszett Istennek, mielőtt körülmetélték volna:

Sed Abraham, inquis, circumcisi est.” Sed ante deo placuit quam circumcideretur nec tamen sabbatizavit. (Adv. Iud. 3,1)

De Ábrahám körül volt metélve – mondod. Ist en előtt azonban már akkor kedves volt, mielőtt még körülmetélték volna, és még a sabbatot sem tartotta meg.

Tertullianus gúnyosan meg is jegyzi, hogy ha pedig létfontosságú lett volna a körülmetélés, Mózes sem mulasztotta volna el, hogy körülmetélkedjen:

Atquin si salutem circumcisio omnimodo adferret, etiam ipse Moyses in filio suo non intermisisset, quominus octava die circumcideret eum, cum constet Sefforam coactam ab angelo id fecisse in itinere. (Adv. Iud. 3,2)

Ha az üd vösséget m indenképpen a körülmetélés hozná magával, akkor maga Mózes sem mulasztotta volna el, hogy fiát a nyolcadik napon körülmetéljék, pedig közismert, hogy ezt Cippora, az angyaltól kényszerítve, az úton tette meg.

És azt egészen képtelenségnek tartja, hogy miután egy gyereket körülmetéltek, azt előírják kötelező módon az egész népnek:

Consideremus itaque, quod non potuerit unius infantis coacta circumcisio omni populo praescribere et quasi legem huius praecepti condere in salutem. (Adv. Iud. 3,2)

Vegyük tehát fontolóra, hogy egy gyerek esetében kikényszerített körülmetélést nem lehetett az egész népnek előírni és ezt a parancsot mint törvényt az üdvösség feltételévé tenni.

Nem kis gúnnyal veti a zsidók szemére, hogy az Istent többször is cserben hagyták:

Nam Israel, qui a deo fuerat cognitus qui ab eo in Aegypto exaltatus fuerat et per Erythraeum pelagum transvectus qui in eremo manna cibatus XL annis ad

instar aeternitatis redactus nec humanis passionibus contaminatus aut saeculi huius cibis pastus sed angelorum panibus [manna] cibatus satisque beneficiis deo obligatus, domini et dei sui oblitus est dicens ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecederant; Moyses enim ille qui nos eiecit de terra Aegypti dereliquit nos, et quid illi acciderit nescimus. Et ideo nos, qui non populus dei retro, facti sumus populus eius accipiendo novam legem supra dictam et novam circumcisionem ante praedictam. (Adv. Iud. 3,11–13)

Mert Izrael, akit Isten elismert, akit Egyiptomban felmagasztalt, akit a Vörös-tengeren átvezetett és a pusztában mannával táplált negyven éven át, Izrael, akit visszaformált az örökkévalóság képmására, akit nem mocskoltak be az emberi szenvedések, aki nem a világ kenyerét, hanem az angyalok kenyerével táplálkozott és a sok jótéményeiért Isten lekötöztette volt, nos ez az Izrael Urát és Istenét elfeledte és így szólt Áronhoz: „Készíts nekünk isteneket, akik előttünk járjanak, ugyanis Mózes, aki kihozott Egyiptom földjéről, elhagyott minket és hogy mi történt vele, nem tudjuk. Ilyen módon mi, akik korábban nem voltunk Isten népe, hirtelen az ő népe lettünk azáltal, hogy elfogadtuk a fent említett törvényt és az előbb említett új körülmételést.

Nyelvlecke segítségével is megpróbálja a zsidókat kioktatni (igaz ezt nekik jobban kellene tudniuk):

At nos e contrario admonendos eos existimamus, cohaerentia quoque huius capituli recognoscant. Subiuncta est enim interpretatio Emmanuel, nobiscum deus, uti non solum sonum nominis spectes sed et sensum. Sonus enim

Hebraicus q uod e st E mmánuel i nterpretationem habet quod est nobiscum deus. (Adv. Iud. 9,2)

Mi viszont épp ellenkezőleg, jónak látjuk figyelmeztetni őket arra, hogy fel kell ismerniük ennek a fejezetnek az összefüggéseit. A Szentírás az Emmánuel névhez hozzáteszi a nnak fordítását: „velünk az Isten”, ezért ne csak a névnek a hangzását figyeld, hanem az értelmét is. Az Emmánuel héber szónak az a jelentése, hogy „velünk az Isten”

Krisztus keresztfája körüli vitában is felteszi a kérdést, hogy ha nem Krisztus uralkodik a fán, akkor talán valamilyen ácskirályra kellene gondolni:

Age nunc, si legisti penes prophetam in psalmis: Dominus regnavit a l igno, exspecto q uid i ntellegas, ne f orte l ignarium aliquem regem significari putetis et no n Christum qui exinde a passione ligni superata morte regnavit. (Adv. Iud. 10,11)

Ha olvastad a prófétánál a z soltárokbán: „az Úr uralkodott a fáron.” – nos, rajta hát, kíváncsi vagyok, mit értesz ezen? Ha csak tán az t nem, hogy valamilyen ácskirályt jelent, nem pedig Krisztust, aki a ttól kezdve uralkodott, hogy a keresztfán elszenvedte a halált.

És ha ebből sem ért, akkor reméli a zsoltár szavait csak megérti az ellenfél:

Si a dhuc q uaeris dom inicae c rucis pr aedicationes, sa tis iam po terit ti bi facere v icesimus pr imus p salmus t otam Christi co ntinens p assionem canen tis iam tu nc glor iam

suam: Foderunt, inquit, manus meas et pedes, quae propria est atrocitas crucis. (Adv. Iud. 10,13)

És ha még tovább kutatod az Úr keresztyére célzó jövendöléseket, akkor elég lesz neked a 21. zsoltár, amely Krisztus egész szenvedését magába foglalva, már ak kor megénekli dicsőségét: „Átlyuggatták – mondja – kezeimet, lábaimat,” ami a kereszten történő szenvedés sajátossága.

Felteszi a kérdést, hogy ha látja, hogy hogyan csatlakozik mindenféle né p K risztus t anításához, ho gyan me részeli k ét-ségbe vonni az erről szóló tanításokat?

Igitur quoniam filii Israelis a dfirmant nos e rrare recipiendo Christum qui iam venit, praescribamus eis ex ipsi scripturis iam venisse Christum qui praedicabatur, quamvis ex t emporibus D anielis p raedicantis p robaverimus iam venisse. Christum qui nuntiabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethleem Iudae. (Adv. Iud. 13,1)

Tehát, m ivel Izr ael fia i az t áll ítélik, ho gy m i t évedünk, amiért elfogadjuk Krisztust, aki már el jött közénk, ezért írjuk ide nekik magukból az Írásokból, hogy már el is jött a megjelentett Krisztus. Jóllehet, már Dániel próféta idejéből biz onyítottuk, aki ő t előr e megh irdette, ho gy már leszállt közénk Krisztus, akit megjövendöltek. Ő a júdeai Betlehemben kellett, hogy szülessen.

És végül mintegy sarokba szorítandó az ellenfelet, felteszi a nagy kérdést, hogyan lehetséges az, hogy ezután király szülessen Júdeából, mikor onnan elmenekültek a z sidók, tehát már nincs kire várni, mert megszűnt annak lehetősége, hogy onnan király szülessen, márpedig a Messiásnak onnan kell születnie:

Quomodo igitur nascetur dux de Iuda et quatenus procedet de Bet hleem, sic uti divina prophetarum volumina nuntiant, cum nullus omnino sit illic in hodiernum derelictus ex Israele, cuius ex stirpe possit nasci Christus? Si enim secundum Iudaeos adhuc non venit, cum venire coeperit unde unguetur? (Adv. Iud. 13,5)

Akkor hát most már, hogyan születik majd vezér Júdeából, és mennyi idő múlva fog eljönni Betlehemből, amint a próféták szent tekercsei hirdetik, hiszen egyáltalán senki sem maradt mára ott Izraelből, akinek törzséből Krisztus megszülethetne? Így hát, ha a zsidók szerint eddig még nem jött el, akkor eljövetelekor ugyan ki fogja felkenni?

Minden hűtlenségükért igen csak megbüntette Isten a zsidókat, hiszen elvette tőlük az igaz vezetőt és földjük már csak tövist termelt, mellyel Jézust megkoronázták:

Tulit enim dominus Sabaoth a Iudaeis et ab Hierusalem inter cetera et sapientem architectum qui aedificat ecclesiam, dei templum et civitatem sanctam et domum domini. Nam exinde destitit apud illos dei gratia et mandatum est nubibus, ne pluerent imbrem super vineam Sorech, id est caelestibus beneficiis, ne provenirent domui Israelis. Fecerat enim spinas ex quibus Christum coronaverat et non iustitiam sed clamorem quo in crucem eum extorserat. (Adv. Iud. 13,25)

Elvette ugyanis az Úr, a se regék Istene, a zsidóktól és Jeruzsálemtől többek között azt a bölcs építőmestert is, aki felemeli az egyházat, Isten templomát és a szent várost valamint az Úr házáat. Ettől kezdve ugyanis megszűnt náluk az Isten kegyelme, és parancsot kaptak a felhők, hogy ne

hullassanak e sőt Sorech szőlőjére, vagyis hogy az ég i jó-tétemények ne szálljanak többé Izrael házára. Tövist termett ugyanis, amellyel Kr isztust megkoronázta, és ne m igazságot hozott, hanem or dítozásba kezdett, s így feszítette őt keresztre.

A prozelita kezdeti gúnyos megjegyzésére itt a vége felé találóan válaszol:

Qui cum ista commisissent nec intellexissent Christum in tempore suae visitationis venientem, facta est terra eorum deserta et civitates eorum igni exustae; regionem ipsorum sub eorum conspectu extraneis devorantibus derelicta est filia Sion tamquam specula in vinea, velut in cucumerario casula, ex quo scilicet Israel dominum non cognovit et populus eum non intellexit, sed dereliquit magis et ad indignationem provocavit sanctum Israelis. (Adv. Iud. 13,26)

Amikor m indezeket elk övették, ne m értették meg, hogy maga Krisztus jött el kijelölt látogatása idején, és ezért a bűnükért földjük elhagyottá lett, és városaik tűz martalékává váltak. Hazájukat szemük láttára idegenek élik fel, és Sion leánya el lett hagyva, mint őrhely a szőlőben, vagy mint kunyhó az uborkaföldön, azóta van ez ugyanis, amióta Izrael nem i smerte fel az U rat, és a né p nem értette meg őt, sőt inkább még el is hagyta, és ezzel méltatlankodásra készítette Izrael szentjét.

Miután már a nyí példát és b izonyítékot felsorakoztatott, mintha türelme fogytán lenne, ironikus felszólítást intéz a zsidókhoz:

Discite nunc ex abundantia erroris vestri ducatum. (Adv. Iud. 14,1)

Fogjátok fel most hát a tények bőségéből, hogy mi is tévedéseknek a vezérelve.

Amint láthatjuk, több helyen fellelhetőek a finom, kioktató, néhol pedig rendre utasító ironikus és humoros megjegyzések. Ezek nem a annak bizonyítását szolgálják, hogy Tertullianus életműve és jelen esetben az *Adversus Iudaeos* a túlradó humorosságáról lenne híres, hanem annak a hagyományos Tertullianusról alkotott képnek a cáfolatát, melynek alapján Tertullianust egy ádáz, mogorva, rendkívül szigorú apologétaként tartják számon. Ennek a képnek is megvan nyilván a maga megalapozottsága, azonban a helyes Tertullianus-képhez hozzátartozik a humoros, ironikus kép is.

Szövegkiadások, fordítások

- GENOUE, E.-A. 1852, *Contre les Juifs, Tertullien-Oeuvres*, Paris. 1–50.
- KELLNER, H. 1912 *Gegen die Iuden*, BKV 7. 300–323.
- KROYMANN, E. 1942, *Adversus Iudaeos* CSEL 70. 251–331.
- KROYMANN, E. 1954, *Adversus Iudaeos* CCSL 2. 1337–1398.
- MEYBOOM, H. U. 1924 *Tegen de Joden (Oudchristelijke geschriften, di. 42)*. Leiden.
- MORESCHINI, C. 1974 *Opere scelte di Quinto Settimo Florentino Tertulliano*. (Classici UTET). Turin.
- OEHLER, Fr. 1851–1854, *Q.S.F. Tertulliani opera omnia*, Leipzig.
- THELWALL, S. *Adversus Iudaeos* ANCL 18 (1870) p. 201–258; reprinted ANF 3 (1885), p. 151–173.
- TRÄNKLE, H. (Hrsg.), 1964, *Q. S. F. Tertulliani Adversus Iudeos. Mit Einleitung und kritischem kommentar*. Wiesbaden

Bibliográfia

- ADAMIK T. 1994, *Római irodalom az ezüstkorban*. Budapest.
- ADAMIK T. 1996, *Római irodalom a késő császárkorban*. Budapest.
- ADAMIK, T. 1998, *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Budapest.
- ADKIN, N. 1993, Tertullian's De idololatria and Jerome. *Augustinianum* 33. 11–30.
- AKERMAN, M. 1918, *Über die Echtheit der letzteren (sic!) Hälfte von Tertullians Adversus Iudaeos*. Lund.
- ALAND, K. 1980, 1991, *Geschichte der Christenheit*. I–II. Bd. I. *Von den Anfängen bis an die Schwelle der Reformation*. Gütersloh.
- ALBRECHT, M. von, 2004 *A római irodalom története II*.
- ALFONSI, L. 1961, Considerazioni sul De oratione di Tertulliano. *Convivium* 1961 VI, N.S. 641–647.
- ALFÖLDY G. 2001, *Római társadalomtörténet*. Budapest.
- ALTANER, B. 1960, *Patrologie*. Freiburg.
- ALTANER, B.–STUIBER, A. 1978, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*. Freiburg–Basel–Wien.
- ANDERSON, G. 1993, *The second sophistic: a cultural phenomenon in the Roman Empire*. London.
- APTOWITZER, V. 1922, *Káin und Abel in der Agada den Apokryphen, der hellenistischen, christlichen und muhammedanischen Literatur*. Vienna.

- AUGET, R. 1978, *Kegyetlenség és civilizáció. A római játékok*. Budapest. (Cruauté et civilisation. Les jeux Romains. Paris 1970);
- AZZALI BERNADELLI, G. 1987, Sintassi e stile di Tertulliano. *Paideia* 42. 69–75;
- BARNES, T. D. 1971, 1985 *Tertullian. A Historical and Literary Study*. Oxford.
- BARWICK, K. 1963, *Das rednerische Bildungsideal Ciceros*. Berlin.
- BAUS, K. 1940, *Der Kranz in Antike und Christentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung Tertullians*. Bonn.
- BEARD, M. – NORTH, J. – PRICE, S. 1998, *Religions of Rome*. Vol. I. Cambridge.
- BECKER, C. 1954, *Tertullians Apologeticum. Werden und Leistung*. München.
- BIEHL, L. 1937, *Das liturgische Gebet für Kaiser und Reich. Ein Beitrag zur Geschichte des Verhältnisses von Kirche und Staat*. Paderborn.
- BIREBENT, J. 1964, *Aquae Romanae: recherches sur l'hydraulique romain dans l'Est algérien*. Algier.
- BLAISE, A. 1994, *A Handbook of Christian Latin Style, Morphology, and Syntax*. Brepols.
- BONNER, S.F. 1949 *Roman Declamation in the Late Republic and the Early Empire*. Liverpool.
- BORLEFFS, J.W.Ph. 1928, Observationes criticae ad Tertulliani Ad Nationes libros. *Mnemosyne* 56, 193–201, 225–242.
- BORLEFFS, J.W.Ph. 1929, *Quinti Septimi Florentis Tertulliani: Ad Nationes Libri Duo*. Leiden

- BORLEFFS, J. W. Ph. 1935, Zur Luxemburger Tertullianhandschrift. *Mnemosyne* Series III, vol 2. 299–308.
- BORLEFFS, J. W. Ph. 1948 *De patientia, De baptismo, De poenitentia*. Den Haag.
- BOULANGER, A. ed. 1933, *Tertullien, De spectaculis* Paris.
- BRAUN, R. 1972 Un nouveau Tertullien: Problèmes de biographie et de chronologie. *REL* 50, 67–84.;
- BRAUN, R. 1978, Le problème des deux livres du De cultu feminarum de Tertullien. Un ouvrage homogène ou deux écrits distincts ? *Studia patristica* VII. 133–142.
- BRAUN, R. 1980, Tertullien et les séditions contre les empereurs (Apologeticum 35, 8–9). *REAug* XXVI. 18–28.
- BRAUN, R. ed. 1990, *Contre le Marcion* Paris.
- BRÓSZ R. – PÓLAY E. 1984, *Római jog*. Budapest.
- BROWN, F. DRIVER, S. BRIGGS, C. 1996, *The Brown Driver Briggs Hebrew Lexicon*. Hendrickson Publishers.
- BULHART, V. 1957, *Tertullian-Studien*. S.Ber. Wien.
- BÜCHNER, J. 1935, *Tertullian, De spectaculis*. Kommentar. Diss. Würzburg;
- BÜHLER, P. 2008, Tertullian the Teacher of the *credo quia absurdum* in: Jon Stewart *Kierkegaard and the patristic and medieval traditions*. Burlington.
- CAPELLE, P. 1913, *Le texte du psautier latin en Afrique*. Rome.
- CASTORINA, E. 1961, *Tertullianus, De spectaculis*. Introduzione, testo critico, commento e traduzione. Firenze.
- CHADWICK, H. 1999, *A korai egyház*. Budapest.

- CHARLES-PICARD, G. 1959, *La civilisation de l'Afrique romaine*. Paris.
- CHAUSA SÁEZ, A. 1997, *Veteranos en el África Romana*. Barcelona.
- CHRISTENSEN, T. 1981, *Christus oder Jupiter. Der Kampf um die geistigen Grundlagen der Römischen Reiches*. Göttingen.
- CLASSEN, C.J. 1992, Der Stil Tertullians: Beobachtungen zum Apologeticum. *Voces* III. 93–107.
- COOPER, L. 1922 *An aristotelian theory of comedy*. New York
- COOPER, L. GUDEMANN, 1928 A. *Bibliography of the Poetics of Aristotle*. New Haven.
- DESCLOS, M.–L. (ed.), 2000 *Le rire des Grecs. Anthropologie du rire en Grèce ancienne*. Grenoble
- DIEHLE, A. 1989, *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit. Vom Augustus bis Iustinian*. München.
- DOELGER, F. J. 1978, Der Rhetor Phosphorus von Karthago und seine Stilübung über den tapferen Mann. Zu Tertullianus, *Adversus Valentinianos* 8. *Antike & Christentum* V. 272–274.
- DUNN, G. D. 2002, Rhetorical structure in Tertullian's „Ad Scapulam“, *VChr* 56 (1). 47–55.
- DUNN, G.D. 2005, Tertullian, *The Early Church Fathers*, 63–104. London–New York
- DUNN, G. D. 2006, Tertullian's scriptural exegesis in „De praescriptione haereticorum“. *J ECS* 14 (2). 141–155
- DUNN, G.D. 2008, *Tertullian's Adversus Iudaeos: a rhetorical analysis*. Washington
- DURST, M. 1988, Christen als römische Magistrate um 200. Das Zeugnis des Kaisers Septimius Severus für Christen aus dem

- Senatorenstand (Tertullian, Ad Scapulam 4,6). *JbAC* XXXI. 91–126.
- ECKERTT, G. 1993 Orator Christianus. Untersuchungen zur Argumentationskunst in Tertullians Apologeticum. *Palingenesia* XLVI. Stuttgart.
- EFROYMSON, D. 1979, „The patristic connection”, in *Antisemitism and the Foundation of Christianity*. ed. Davies, T. A. New York.
- EMBERGER, P. 2005, *Catilina und Caesar. Ein historisch-philologischer Kommentar zu Florus (epit. 2,12–13)* Hamburg.
- ENGELBRECHT, A. 1906, Neue lexikalische und semasiologische Beiträge aus Tertullian. WS 28, 142–159;
- FINÁLY H. 1884, 1991, 2002, 2006, *A latin nyelv szótára*. Budapest
- FINLEY, M.I. 1999, *Politika az ókorban*. Budapest.
- FISHBANE, M. 1979, *Text and texture*. New York.
- FÖLDI A.– HAMZA G. 2007, *A római jog története és intézményei*. Budapest.
- FREDOUILLE, J.C. 1972, *Tertullien et la conversion de la culture antique*. Paris.
- FREDOUILLE, J. C. ed. 1980, *Contre les Valentinien*. Paris
- FRÖLICH I. 2000, *A qumráni szövegek magyarul*. Pécs – Budapest.
- FRYE, N. 1969, *Anatomy of criticism*. New York.
- FÜGER, W. 1972, Zur Tiefen Struktur des Narrativen: Prolegomena zu einer Generativen Grammatik des Erzählens. *Poetica* 5., 268–292.

- FÜRST A. 2013, *Epistulae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam. Brill's Companion to Seneca*. Leiden. 213–214.
- GINZBERG, L. 2000, *The legends of the Jews*. Hildesheim reprint.
- GLENTHOJ, B. J. 1997, Cain and Abel in syriac and greek writers (4th-6th centuries). Lovanii
- GREINER-MAI, H. (ed.), 1989, *Der verliebte Zyklop. Humor und Satire in der Ant.* Berlin.
- GROTEMEYER H. 1865, Excursus über die Echtheit der Schr. Adv. Jud. und die Zeit ihrer Abfassung. *Jahresbericht des Gymnasium Thomaeum zu Kempen*. 16–26.
- GSELL, St. 1901, *Les Monuments antiques de l'Algérie*, 2 k ötet, Paris.
- GUILLARD, B. 1935, La place du De pallio dans l'œuvre de Tertullien. *REL* 358.
- HAGENDAHL, H. 1983, *Von Tertullian zu Cassiodor. Die profane literarische Tradition in dem lateinischen christlichen Schrifttum. Acta Universitatis Gothoburgensis*. Göteborg.
- HAGER, F. P. 1978, Zur Bedeutung der griechischen Philosophie für die christliche Wahrheit und Bildung bei Tertullian und bei Augustin. *A&A* 24(1978) 76–84.
- HAHN I. – MÁTÉ GY. 1974, *Karthágó*. Budapest.
- HAMERTON, K. R. 1976, Jews, Greeks and christians. Religious cultures in late antiquity. In *Essays in honor of William David Davies*. szerk. Hamerton–Kelly R.& Scroggs R. Leiden.
- HARNACK, A. 1904, 1958 *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, Teil II: Die Chronologie, Leipzig² 1958.
- HAURY, A. 1955, *L'ironie et l'humour chez Cicéron*. Leiden–Paris.

- HAVAS L. 1963, A C atilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez. *ACD Series Historica* II. 15–34.
- HAVAS L. 1965, Bevezetés. In: *Auctores Latini, 1. Cicero Catilina elleni első beszéde* –
- HAVAS L. 1974, Catilina en Hispanie ultérieure. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Univ. Rostock* 23. Jhg. 229–232.
- HAVAS L. 1974–1975, Le mouvement de Catilina et les esclaves. *ACD* X., 21–29.
- HAVAS L. 1977, Die C atilinarische Bewegung unter dem Gesichtspunkt der sogenannten Popularen- und Optimatienpolitik. *ACD* XIII. 11–21.
- HAVAS L. szerk. 1992, Cicero öröksége. *ΑΓΑΘΑ*. Debrecen.
- HAVAS L. szerk. 2001, Bevezetés az ókortudományba IV. *ΑΓΑΘΑ*. Debrecen.
- HAVAS L.–SZABÓ E.–NÉMETH Gy. 2001 *Római történeti kézikönyv*. Budapest.
- HOPPE, H. 1903, *Syntax und Stil des Tertullian*. Leipzig.
- HOPPE, H. 1908, Tertullianea. in: *Festschrift zum 350 jährigen Jubiläum des Gymnasiums und Realgymnasiums zu Bielefeld*. Bielefeld.
- HOPPE, H. 1912, *Tertullians private und katechetische Schriften neu übersetzt*. Kempten.
- HOPPE, H. 1924, *Studia Tertullianea III*. Uppsala.
- HOPPE, H. 1932, *Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians*. Lund.
- HOPPE, H. 1936, *Vermischte Studien zur lateinischen Sprachkunde und Syntax* Lund.
- HOPPE, H. 1944, *Beiträge zur spatlateinischen Syntax*. Uppsala.

- HOPPE, H. 1921, *Studia Tertullianea II*. Uppsala.
- HOPPE, H. 1956, *Syntacitica*. 2 Bde., Lund.
- HORBURY, W. 1972, Tertullian on the Jews in the light of De spectaculis XXX. 5–6. *JThS* XXIII. 455–459.
- JHONSON, R. B. 2004 *The Parthenon Code: Mankind's History in Marble*. Maryland.
- JOSEPH, B.T. 2006, *Marcion and Luke-Acts: A Defining Struggle*. Columbia.
- KELLNER, K.A.H. 1920, *Zur Sprache Tertullians*. Lund.
- KENNEDY, G. 1999, *Classical Rhetoric and its Christian and secular tradition*. North Carolina.
- KISS S. 2003, Arnobius és a második szofisztika. *Könyv és Könyvtár*. XXV. 90.
- KLEIN, R. 1968, *Tertullian und das römische Reich*. Heidelberg.
- KOURI, E. I. 1982, *Tertullian und die römische Antike*. Helsinki.
- KÖVES-ZULAUF, TH. 1995, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest.
- KRAMER, N. S. 1963, *The Summerians*. Chicago.
- KUIJPER, D. F. 1955, Tres observationes in Tertulliani Ad uxorem libros. *VChr* IX. 247–248.
- KÜHNER, R. – STEGMANN, C. 1912, 1914, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache II*. 2. Bde. Hannover.
- LABRIOLLE, P. de, 1947/3, *Histoire de la Littérature latine chrétienne*. Paris.
- LEUMANN, M.-HOFMANN, J. B. 1928, *Lateinische Grammatik*. München.

- LEVIN, S. 1991, „The Abel Syndrome.“ *Jewish Bible Quarterly* 20, 111–114.
- LINVELT, J. 1981, *Essai de typologie narrative*. Paris.
- LONG, A. A. 1998, *Hellenisztikus filozófia* Budapest.
- LÖFSTEDT, E. 1908, *Spätlateinische Studien*. Uppsala.
- LÖFSTEDT, E. 1920, Zur Sprache Tertullians. *Acta Universitatis Lundensis* 16. 29–31.
- LÖFSTEDT, E. 1920, *Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht*. Lund.;
- LUISELLI, B. ed. & comm. crit. instr. 1960, 1968, *De baptismo*. Torino.
- MACLEOD, M.D. 1970, *Humour in Iliad book 23*. International Homeric Symposium. 53–56.
- MARASTONI, A. ed. 1971, *Adversus Valentinianos*. Roma.
- MATTEL, P. 1985, „Habere jus sacerdotis“. Sacerdoce et laïc au témoignage de Tertullien: „De exhortatione castitatis et De monogamia“, *RSR* 59, 200–211.
- MAYER E. – TÖTTÖSSY Cs. 1992, *Latin mondattan és stilisztika*. Budapest.
- MCGIFFERT, A. C. 1949, A history of christian thought. Vol. 11, *The West from Tertullian to Erasmus*. New York–London.
- MHORMANN, CHR. 1958, A l'tchristliches Latein. Entstehung und Entwicklung der Theorie al'tchristlichen Sondersprache. In: *Études sur le latin des chrétiens*. 1958, 3–19.
- MONCEAUX, M. P. 1901, 1963, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*. I. (Tertullien et les origines). Paris. Bruxelles.

- MUTH, R. 1988, *Einführung in die griechische und römische Religion*. Darmstadt.
- NAGY Á. 2000, *Les repas des Thye ste* HPS. Debrecen.
- NÉMETH Gy. 2002, *Karthagó és a Só*. Budapest
- NOELDECHEN E. 1894, Terullians Gegen die Juden auf Einheit Echtheit, Entstehung. *Texte und Untersuchung zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 12.2. Leipzig.
- NORBERG, D. 1943, *Syntaktische Forschungen*. Uppsala.
- NORDEN, E. 1958, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, I–II. Darmstadt.
- NÓTÁRI T. 2000, Medea Palatina – Megjegyzések Cicero Caelianájához, k ülönös tek intettel Cl odia sz emélyére. *Aetas* 1–2/2000. 5–19.
- OPELT, I. 1980, *Die Polemik der christlichen lateinischen Literatur von Tertullian bis Augustin*. Heidelberg.
- PAINE, R. 2001, „Am I my brother's keeper?” (Genesis 1 V:9): Violence and the Making of Society.“ *Qualitative Sociology* 24, 169–189.
- PANNENBERG, W. 1996, *Theologie und Philosophie. Ihr Verhältnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte*. Göttingen.
- PAP L. 2008, Tertulliani Adversus Iudaeos. In *Közösség, Kultúra, Identitás szerk. Pap Levente, Tapodi Zsuzsa, Kolozsvár*.
- PARKERS, J. 1934, *The conflict of the church the synagogue*. London.
- PERRY, B. E. 1995, Literature in the second century. *CJ.* 50: 295, 297.

- PETITMENGIN, P. 1980, A propos du „Tertullien” de Beatus Rhenanus (1521). *Annuaire de la Société de la Bibliothèque Humanistique de Sélestat* (1980) 93–106.
- PIMENTEL, M. 1986–1989, *El culto al emperador en el Apologeticum de Tertuliano*. *Hispania Antiqua* XIII. 159–171.
- PRELLER, H. 1920, *Das Altertum*. Berlin.
- QUASTEN, J. 1950, 1953, 1960, *Patrology*. I. II. III. Utrecht–Antwerpen.
- QUACQUARELLI, A. proleg., testo crit., trad. & comm. 1963, *Corpus christianorum, Series Latina*, I,1,1 ; 2 : *Tertulliani opera : Opera catholica. Adversus Marcionem, Ad martyras, Ad martyras*. Roma
- QUACQUARELLI, A. testo crit. e comm. 1987, *Ad Scapulam / proleg.*, Roma
- RAMBAUX, C. 1979, *Tertullien face aux morales des trois premiers siècles*. Paris.
- RANKIN, W. 1995, *Tertullian and the Church*. Cambridge.
- RATNER, R.J. 2001, „Cain and Abel, and the problem of paradox.” *Journal of Reform Judaism* 37, 9–20.
- RÉAU, L. 1956, *Iconographie de l’art chrétien*. Paris.
- RÉZETTE, J. 1974, La condition du chrétien d’après le *De baptismo* de Tertullien. *Antonianum* XLIX. 14–46.
- RIGOBERT, G. 1998, *Hosianna dem Sohn Davids. Kurze Geschichte des frühen Christentums*. Leipzig.
- RIU, X. 1999, *Dionysism and Comedy*. New York, Oxford
- ROBSON, J. 2006, *Humour, obscenity and Aristophanes*. Tübingen.
- ROMBERTS, L. 1924 *The theology of Tertullian* London

- ROUSSELET, J. 1998, Tertullien joue de la distance : le jeu des personnes verbales dans le „De c ultu feminarum” . *REAug* 44 (1). 3–11.
- ROZSNYAI E. (ford.). In: REDL K. (szerk), 1988, *Az égi és a földi szépről*. Források a késő antik és a középkori esztétika történetéhez. Budapest. 51–69.
- SÄFLUND, G . 1953, *De pallio und die stili stische Entwicklung Tertullians*. Lund.
- SÄFLUND, G. 1956, *De pa llio und die stilistische Entwicklung Tertullians*, *Gnomon* 28 (1956), 426–skk.
- SALONIUS, A.H. 1920, *Vitae patrum*. Lund.
- SAVON, H. 1975, Saint Ambroise critique de Philon dans le „De Cain et Abel”. *Studia Patristica* XIII. 273–279.
- SCHNEIDER, A. 1962, Notes critiques sur Tertullien, *Ad nationes* I. *M H* XIX. 180–189.
- SCHOLTE, W. A. J. C. ed., trad., comm. 1934, *Libellus d e testimonio animae*. Amsterdam
- SCHULZ, Fr. 1961, *Geschichte der Römischen Rechtswissenschaft*. Weimar.
- SCHULZ-FLÜGEL, E . 1999, Tertullian. I n: *Lexikon d er an ti-ken christlichen Literatur*. hrsg Von S. DÖPP und W. GEERLINGS. Stuttgart etc. 1999, 582–587.
- SCHURGACZ, K . 2004, *Die Dek lamatio i n L . Se rgium C atilinam: Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar*. WVT. in Bochumer altertumswissenschaftliches Colloquium, Bd. 58.
- SCODEL, R . (Ed.) 1993, *Theater and Soc iety i n t he Cl assical World*. Michigan.

- SEELIGER, H. R. 1984, Kaiserlicher Lorbeer. Zur Interpretation von Tertullian, *Apologeticum* 35. *Kairos* XXVI . 101–107.
- SEGAL, E. 1968, *Roman Laughter*. Cambridge.
- SHEERIN, D. 1995, Christian and Biblical Latin. In: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*. Eds. F.A.C. MANTELLO and A.G. RIOG. Washington.
- SIDER, D.R. 1971, *Ancient Rhetoric and the art of Tertullian*. Oxford.
- SIKES, E.E. 1940, The humour of Homer. *CR* 1940 121–127.
- SIMON, M. 1946, Le Judaïsme berbère dans l'Afrique ancienne. *Rev d'Histoire et de Philosophie religieuse*.
- SIMON, E.: 1990, *Die Götter der Römer*. München.
- SLATIER, W.J. 1996, (Ed.) *Roman theater and society*. Michigan.
- SOMMER, F. 1914, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*. Heidelberg.
- SPEISER, E. A. 1964, *Genesis*. Anchor Bible. Garden City, N.Y.
- STANTON, G. R. 1976, Consistency and humour in Aristophanes' Clouds. *Hermes* CIV. 493–494.
- STEINER, H. 1989, *Das Verhältnis Tertullians zur antiken Paideia*. St. Ottilien.
- STEINMETZ, P. 1982 *Untersuchungen zur römischen Literatur des zweiten Jahrhunderts nach Christi Geburt*. Wiesbaden. (Paligenesia. Monographien und Texte zur klassischen Altertumswissenschaft. Hrsg. Von O. LENDLE–P. STEINMETZ. Bd. XVI);
- SÜTŐ A. 1978, *Káin és Ábel*. Budapest.
- SZEKERES Cs. 2003, *Tertullianus De spectaculis*. In: *Ókeresztény latin írók*. Havas L. és Tegye I. szerk.

- SZEPES E. 1980, Humour of the H omeric H ermes hymn. *Homonoia* II. 5–56.
- SZILÁGYI JÁNOS Gy. 1974, *Lukianosz összes művei II*. Budapest. 717–798.
- TAKÁCS L. 2004, Karthagó, Numidia és a mezőgazdaság. *Ókor* III/3. 41–45.
- THRÖNEL, G. 1926, *Studia Tertulliana* IV. Uppsala.
- TIBILETTI, C. 1957, Stoicismo nell' Ad martyras di Tertulliano. *Augustinianum* XV. 309–323.
- TIBILETTI, C. 1959, Note critiche al testo di Tertulliano De testimonio animae. *GIF* XII 258–262.
- TIBILETTI, C. introd., testo e comm. a cura, 1959, *De testimonio animae*. Torino.
- TIBILETTI, C. 1993, Nota sul presunto modernismo di Tertulliano: (De testimonio animae). *Augustinianum* 33. 449–465.
- TOKI, S. 1986, The author of the De pallio. *JCS* XXXIV: 93–103.
- TURCAN, M. introd., texte crit., trad. & comm. 1971, *De cultu feminarum*. Paris.
- TURCAN, M. 1986, *Tertullien Les spectacles (De spectaculis)*. Introduction, texte critique, traduction et commentaire de M. Turcan. Paris.
- TVRTKOVIC, T. 2000, Some constant features of Mediterranean humour from Homer to Hellenism. *ZAnt* 50 (1–2): 247–256.
- VALGIGLIO, E. 1974, Cultus e problema dell'unità nel De cultu feminarum di Tertulliano. *RSC* XXII. 15–48.
- VAN W INDEN, J. C. M. 1982, Idolum and Idololatria in Tertullian. *VigChr* 36 (1982) 108.

- VANYÓ L. 1980, *Az ókeresztény egyház és irodalom*. Budapest.
- VANYÓ L. (szerk.) 1986, *Tertullianus művei* (Ókeresztény írók 12). Budapest.
- VATTAMÁNY G. 2000, „Verus Israel”: Vázlat a zöreg yházi antijudaizmus retorikájáról. *Világosság* 102–119.
- VERMES G. 1998, *A zsidó Jézus*, Budapest
- VERMES G. 2005, *Jézus hiteles evangéliuma*, Budapest.
- VEYNE, P. 1990, *Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrschaft in der Antike*. Darmstadt
- VINCENT, J. C. H. com. 2005, *Tertullian, De pallio*. Amsterdam.
- VOGT, H. J. 1984, Zur Tertullian De paenitentia 9,4. *VChr* XXX-VIII. 196–199.
- WACKERNAGEL, J. 1926, 1928, *Vorlesungen über Syntax*. I. II. Basel.
- WALTZING, J. P. 1931, *Tertullien, A pologétique, Com mentaire analytique, grammatical et historique*. Paris.
- WASZINK, J. H. 1947, Pompa diaboli. *VigChr* 1 (1947) 13–41.
- WASZNIK, J. H. 1947 *Tertulliani De anima, edited with introduction and commentary*. Amsterdam.
- WASZINK, J. H. 1950, The technique of the clausula in Tertullian's De anima. *VChr* IV 212–245.
- WASZINK, J. H. rec. 1956, *Adversus Hermogenem liber*. Utrecht;
- WASZINK, H. J. 1959, Some observations on Tertullian Ad Scapulam. *VChr* XIII : 46–57.
- WASZNIK, J. H. 1980, *Tertullian Über die Seele. (De anima), Das Zeugnis der Seele (De testimonio animae), Vom Ursprung der*

Seele (De censu animae). Einleitung, Übersetzung, Erläuterungen. Zürich–München.

WASZNIK, J. H. – VAN WINDEN, J.C.M. 1987, *Tertullianus. De idololatria*. Critical Text, Translation and Commentary. Leiden.

WEBBER, K. W. 1988 *Tertullian De spectaculis (Über die Spiele)*. Lateinisch/Deutsch. Übersetzt und hrsg. von K. W. W. Stuttgart.

WEIDMANN, C. 1994–1995, Unentdeckte Di chterimitationen in Tertullians Ad Nationes. WS 107–108 : 467–479.

WILES, D. 1991, *The masked Menander: sign and meaning in Greek and Roman performance*. Cambridge.

WILLIAMS, A. L. 1935, *Adversus Iudaeos. A bird's-eye view of christian Apologiae until the renaissance*. Cambridge.

WILLIAMS, T. 1971, Greek Anth. 12,39 (Anon.) and Greek folk humour. *Hermes* XCIX: 423–428.

WILMART, D. A. 1920, *Un manuscrit de Tertullien retrouvé*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres : comptes rendus des séances de l'année.

Internetes adatbázisok

www.tertullian.org

www.intratext.com

www.pld.com

Borítóterv: Sípos Szabolcs
Tördelés: Czirmay Ágnes
Készült az Editura Mega kolozsvári nyomdájában